

Yours most sincerely
Archibald Forbes.

फार्बस

ગૂજરાતવર્નાક્યુલર સોસાઇટીના સ્થાપક

તથા

ફાર્બસ ગૂજરાતીસભાના પ્રથમ પ્રમુખ. ઇ૦

એઓનું

जीवनचरित्र.

મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી

ફાર્બસ ગૂજરાતી સભાના માન્યમંત્રી રચિત.

A MEMOIR OF THE LATE HON'BLE

MR. A. K. FORBES,

Founder of the Gujarat Vernacular Society

&

The first President of the Gujaráti Sabhá &c.

BY

Manassukharáma Suryaráma Tripáthi,

THE HONORARY SECRETARY OF THE F. G. SABHA.

વસંતતિલકા.

મુક્તા હીરા સુમણિ આદિ વિણી જડી એ,
આભૂષણો કરી અમુલ્ય ધરો પ્રીતિએ.
(તેમ)
સદ્ગુણીના ચરિતની ગુણરત્નખાણે,
જે, તે જડો સ્વમનમાં હિ સુખી થવાને.

શોધિત-વર્ધિત-દ્વિતીયાવૃત્તિ.

સંવત્ ૧૯૫૪. સન ૧૮૯૮.

"Biography is by nature the most universally profitable; universally pleasant of all things: espeially Biography of distinguished individual."

Carlyle's Sartor Resartus, P. 51.

"Great, indeed, is the human interest felt in biography! What are all the novels that find such multitudes of readers, but so many fictitious biographies? What are the dramas that people crowd to see, but so much acted biography? Strange that the highest genius should be employed on the fictitious biography, and so much common-place ability on the real!

Smile's Character, page 268.

અમદાવાદ.

ધી અમદાવાદ યુનિયન પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ કંપની લિમિટેડના
છાપખાનામાં છાપ્યું.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટી ગ્રંથમાળા.

ફાર્બસજીવનચરિત્ર,

તથા

ફાર્બસ વિરહ.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી.

અમદાવાદ
યુનિયન પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ કંપની લિમિટેડના
છાપખાનામાં છાપ્યું.

વિ. સંવત્ ૧૯૫૪. ઈ. સ. ૧૮૯૮.

કિંમત ૬ આના.

फार्बसजीवनचरित्र.[1]

A MEMOIR OF THE LATE HON'BLE ALEXANDER KINLOCH FORBES.

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

જેવી રીતિથી પુષ્પવાસ તિલમાં સ્થાયી થઈ જાય છે;
નિરાકાર સુગુણ આવી ગુણીમાં આકારી દેખાય છે;
વિવેકી ગુણગ્રાહી તે અતારની લે મસ્તકે વાસના,
સત્પાત્રો ગુણ નિર્ખિ સદ્વત્ બને, ધન્યાંગી સદ્વાસના.[2]

આપણા દેશનું કલ્યાણ ઈચ્છનાર અને કરનાર, સમભાવી, દેશીઓના પ્રતિપાલ, ઉદાર, ગુણી, સહૃદયહૃદયવાન્, પ્રેમી, કુલીન, અને સ્વધર્મજ્ઞ, વિરલ પરદેશીય રાજપુરુષોમાંના એક; ગૂર્જરાતની કીર્તિનો જીર્ણોદ્ધાર કર્તા, અને ગૂર્જરના અસ્ત પામતા સ્તુતિપાઠક–ભાટ ચારણાદિ કવિઓની કૃતિને સ્તંભાવીને તે કવિઓના પણ કવિનો અર્થ સારનાર અલેક્સાન્ડર કિન્લાક ફાર્બસ, મૂલ એક કુલીન વંશમાં તારીખ ૭ મી જુલઈ સન ૧૮૨૧ માં લણ્ડન નગરમાં અવતર્યા હતા. પૂર્વજ પ્રમાણે પ્રજા, પવન પ્રમાણે ધ્વજા. એ યથાર્થ છે. ફારસીમાં પણ એવા જ અર્થની કહેવત છે કે: 'તુખ્મ તાસીર સોબત અસર' એટલે જેવું બીજ તેવો ગુણ; જેવો સંગ તેવો રંગ.

ફાર્બસ વંશના આજથી સાતસેં વર્ષ ઉપરના મૂલ પુરુષોમાંથી એક જોન નામનો પુરુષ સ્કાટલંડમાં આવી રહ્યો. તેના પરાક્રમથી તેને એક

---

૧ આ જીવનચરિતની પ્રથમાવૃત્તિ વિક્રમ સંવત્ ૧૯૨૫ માં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી, તેની શુદ્ધિ વૃદ્ધિ થઇ આ દ્વિતીયાવૃત્તિ વિક્રમ સંવત્ ૧૯૫૩ માં મુદ્રાંકિત થાય છે.

૨ સદ્વાસના અંગી ધન્ય છે, અર્થાત્ જેના અંગમાં સારા ગુણોના વાસ છે એવા ધન્ય–સાબાશ–છે.

પ્રગણું ભેટ આપવામાં આવ્યું. તેનો એક પ્રપૌત્ર સ્કાટલંડના રાજાની કન્યાને વરયો હતો. તે બેના પુત્રનું નામ જેમ્સ ફાર્બસ હતું. તેના ઉત્તરાધિકારીઓએ કેટલાંક ઉચ્ચપદ રાજદ્વારમાં મેલવ્યાં હતાં. તેઓમાંના કેટલાકે ધર્મોપદેશકનું પવિત્ર કામ પણ કરેલું છે. ફાર્બસ વંશના મુખ્ય ક્રમાનુયાયી અજી ભારે ભૂમિસ્વામી–વતની–છે અને લાર્ડ ફાર્બસનું પદ ભોગવે છે.

આપણા ફાર્બસની પાસેની શાખા શોધતાં તે નીચે પ્રમાણે જાણ્યામાં આવે છે.

પૂર્વે સર. એન્ડ્રુ. મિચેલ નામે એક ગૃહસ્થ ગ્રેટ બ્રિટનનો રાજપ્રતિનિધિ મંત્રી, (Envoy Extraordinary and Minister Plenipotentiary to the Court of Prussia) પ્રસ્સિયાના રાજદ્વારમાં સન ૧૭૫૬ થી ૭૧ સુધી હતો. તેને અને સર. આર્થર. ફાર્બસને દૃઢમૈત્રી હતી. તેના સ્મરણમાં સર. એન્ડ્રુ. મિચેલે પોતાનાં ભૂમિધન આદિ સર્વસ્વ તે સર. ફાર્બસને અર્પણ કર્યું. સર. આર્થર ફાર્બસે પોતાના બીજા પુત્રને અને તેના દાયાદોને (વારસોને), તે વતન દાયાદમાં (વારસામાં) આપ્યું. તે એવા નિયમથી કે વારસાસાથે તેના મિત્રનું મૂલ મિચેલ નામ પણ તે દાયાદ ધારણ કરે. આપણા ફાર્બસનો પિતા મિ. જાન ફાર્બસ મિચેલ તે એ સર આર્થર ફાર્બસનો પૌત્ર થાય. તેઓનો સ્વદેશ સ્કાટલન્ડમાંનો આબરડીન નામે પ્રાન્ત છે, તે પ્રાન્ત ભણીથી પ્રતિનિધિ થઈ સર આર્થર ફાર્બસ બહુ વર્ષસુધી રાજ્યસભામાં વિરાજ્યા હતા. સર આર્થર ફાર્બસ, બીજા લાર્ડ ફાર્બસનો અને સ્કાટલન્ડના પ્રથમ અર્લ મારશાલ ઉલિયમની પુત્રી લેડી કીથનો પુત્ર, ધી. આનરેબલ સર પાટ્રિક ફાર્બસ, તેના વંશમાંનો એક પુરુષ હતો. તે સર આર્થર ફાર્બસ, બુચાનના અર્લ અર્સ્કિન્સ અને લાર્ડ ફ્રેઝરના વંશમાંની કન્યા સાથે પરણ્યો હતો.

ફાર્બસનાં માતાજી સર. થામસ્ બ્રાઉનના વંશનાં હતાં. જે ગૃહસ્થે Hydriotophia અને Religio Medici નામે સારા ગ્રંથો રચેલા છે, અને જે અજી પ્રશંસાપાત્ર ગણાય છે. એમ ઉભય પ્રકારથી–રાજમૂલક કુલીન પિતૃવંશથી અને વિદ્વાન્ માતૃવંશથી–ફાર્બસ ઉત્તમ કુલના હતા; અને પોતાની કુલદીપકતાથી 'પૂર્વજ પ્રમાણે પ્રજા' એ વાક્ય સપ્રમાણ કર્યું હતું.

એ રીતિએ જે ઉત્તમ રાજમૂલક કુલમાં આપણા ફાર્બસ જન્મ્યા હતા, તે ઉત્તમ વંશોના શુભ અંશ તેનામાં કેવા હતા, એ તેના સુચરિત્ર ઉપરથી આપણને સ્પષ્ટ જણાશે જ. બાલ્યાવસ્થાનું તેનું ભવિષ્યસૂચક ચરિત્ર જાણવાને આટલે દૂર દેશ આપણી પાસે કંઈ સાધન નથી. તથાપિ વિદ્યાસંપાદન કરતાં, પોતાની વિદ્યાઉપરની રુચિને લીધે, તે દીપતા હતા, એ આદિ કંઈક જાણમાં આવ્યું છે. ઉચ્ચવિદ્યા અને ઉચ્ચકલાઓ ઉપર તેને બહુ ભાવ હતો. એ વિદ્યાર્થી હતા ત્યાંથી જ એનું મન, સ્વાભાવિકી રીતિએ એવા દૃઢ સંસ્કાર પામ્યું હતું કે, તે વિદ્યામૃતનું પાન કરતાં મરણ સુધી તૃપ્ત થયું ન હતું. એક સમયે એની વૃત્તિ શિલ્પશાસ્ત્રી (Architect) થવાની થઈ હતી; અને તેથી ઈંગ્લન્ડના પ્રખ્યાત શિલ્પશાસ્ત્રી મિ. જ્યાર્જ. બાસ્સેવિની પાસે એક શિષ્ય રૂપે અષ્ટ માસ સુધી તે રહ્યા હતા.

પછી અત્ર રાજ્યકર્ત્રી મંડલી ધી આનરેબલ ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કમ્પની, તેની ‘ સિવિલ સર્વિસ ’માં એનું નામ નોંધાયું, તેથી હેલીબરી પાઠશાલામાં અભ્યાસ કરવા તે ગયા. ત્યાં તેણે સારી ખ્યાતિ મેલવી હતી. પારિતોષિક (ઈનામ) પણ ત્યાં તેણે બહુ મેલવ્યાં હતાં. યુરોપમાં સંસ્કૃત ભાષાનો મધુર સ્વાદ ચખાડનાર પ્રખ્યાત ન્યાયાધીશ સર ઉલિયમ જોન્સના સર્વ ગ્રંથો, એના શાલાસ્નેહીઓથી કે પછી પાઠશાલામાંથી એને અર્પણ કરવામાં આવ્યા હતા. એ ગ્રંથો ફાર્બસને બહુ માનીતા હતા. એક પ્રસંગે પોતાની પુસ્તકશાલા દેખાડતાં એ ગ્રંથો આવ્યા ત્યારે સદભિમાનથી પ્રસન્ન મુખે ફાર્બસ સાહેબે કહ્યું કે ‘ મને એ પ્રીતિદાનમાં મળ્યા છે; અને એમાંના વિષયો ઉત્તમ છે.’ ‘ મિત્ર પ્રમાણે મતિ અને ગ્રંથ પ્રમાણે ગતિ.’ એ સત્ય છે. સારા મિત્રો અને સારા ગ્રંથો, સારા સંસ્કાર કરે છે અને તેથી અંતઃકરણ સારૂ થાય છે. અને તે સારા અંતઃકરણમાંથી બહુ કલ્યાણકારી પ્રવાહ નિઃસરી અનેકને સુખી કરે છે. ફાર્બસ સાહેબને મહાકવિ શેક્સપીઅરના લેખ ઉપર બહુ પ્રીતિભાવ હતો. તેનો દૃઢ અભ્યાસ ફાર્બસના લેખ ઉપરથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. ફાર્બસના લેખોમાં શેક્સપીઅરની કવિતાનાં અવતરણો વારંવાર આવે છે.

તા૦ ૩૦ મી ડિસેમ્બર સન ૧૮૪૨ ને દિને મુંબઈ પ્રાન્તની સિવિલ સર્વિસમાં ફાર્બસ સાહેબ નિમાયા, અને સન ૧૮૪૩ ના નોવેમ્બરની

૧૫ મી તારીખે તેણે ભરતખંડમાં પ્રથમ પગ મૂક્યો. તે જ માસની તા. ૨૦ મીને દિને અહમદનગરના કલેકટરની નીચે,–હિંદુસ્થાની ભાષામાં પરીક્ષા આપી પ્રસાર થાય ત્યાં સુધી,–ફાર્બસ સાહેબને રાખવામાં આવ્યા. ધારણાશક્તિ તેનામાં અસાધારણ હતી, તેથી થોડાક જ માસમાં હિંદુસ્થાની ભાષા શીખી લીધી. તા૦ ૧૦ મી જાન્યુઆરી સન ૧૮૪૪ માં પરીક્ષા ઉતર્યા. હાલમાં આપણી ધારા બાંધનાર અને ચલાવનાર મંડલીના સભાસદ ધી. આનરેબલ બી. એચ એલિસ, એ પરીક્ષામાં આપણા ફાર્બસની સાથે હતા. એ બન્ને ગૃહસ્થો એવી સારી રીતિએ પરીક્ષા ઉતર્યા કે તે વિષે તા. ૧૭ મી જાન્યુઆરી સન ૧૮૪૪ ના બામ્બે ગવર્નમેન્ટ ગાઝેટમાં સરકાર તરફથી લખવામાં આવ્યું છે કે—

"ધી ગવર્નર ઈન કૌન્સિલ ધારે છે કે, આ પરીક્ષાનો પરિણામ મે૦ ફાર્બસ અને એલિસને બહુ કીર્ત્તિકર છે. હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા પછી ફાર્બસ બે માસમાં અને એલિસ એક માસમાં પાસ થયા છે."

પરીક્ષામાં ઉતર્યા પછી ત્રીજે જ દિવસે અહમદનગરના ત્રીજા આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરની જગ્યા મિ૦ ફાર્બસને આપી. ત્યાર પછી તા૦ ૧૦ મી અકટોબર સ૦ ૧૮૪૪ ને દિને તેણે મહારાષ્ટ્ર ભાષાની પરીક્ષા આપી. તા૦ ૮ મી નોવેમ્બર ૧૮૪૪ માં ખાનદેશના બીજા આસિસ્ટન્ટ કલેકટર નિમાયા. પછી તા૦ ૬ ઠી એપ્રિલ સ૦ ૧૮૪૬ માં સદરઅદાલતના આક્ટિંગ ડેપ્યુટી રેજિસ્ટ્રાર, અને તેને ત્રીજે જ દિવસે એટલે તા૦ ૮ મી ને દિને અમદાવાદના 'આસિસ્ટન્ટ જજ' (સહાયકારી ન્યાયાધીશ) નું પદ મળ્યું, પણ તે જ વર્ષના નોવેમ્બર માસસુધી 'ડેપ્યુટી રેજિસ્ટ્રાર'નું કામ ચલાવવા તેને મુંબઈમાં રાખ્યા હતા.

પ્રથમ સન ૧૮૪૬ ના નોવેમ્બર માસમાં અમદાવાદમાં ફાર્બસના શુભ ચરણ થયાં. ગૂર્જરાતના ભાગ્યોદયનો અવતાર થયો તે એ જ સમયમાં એમ કહિયે તો ચાલે.

ગૂર્જરત્રા અથવા ગૂર્જરાષ્ટ્ર–'ભરતખંડની દુજણી ગાય;' ગૂર્જરરાષ્ટ્ર–ઈશ્વરલીલાની એક વાટિકા; ગૂર્જરાષ્ટ્ર–જેના, થોડાં જ વર્ષો ઉપર મહાપ્રતાપી વનરાજ, ક્ષત્રિયકુલદીપક ભીમદેવ, અને સિદ્ધરાજ જેવા મહાકીર્ત્તિમન્ત રાજાધિરાજો સ્વામી હતા; ગૂર્જરાષ્ટ્ર–જેમાં સોમનાથ જેવું જગત્‌વિખ્યાત

દેવાલય એક સમયે અખિલ જગતનું ચિત્ત આકર્ષતું; ગૂર્જરાષ્ટ્ર-જેમાંના ક્ષત્રિય રાજપુત્રો, એક સમયે ક્ષત્રિય ધર્મ યથાર્થ સમજી, કીર્ત્તિના દેહ પામવા જયના કુંડ આગળ સર્વસ્વ મહાપ્રેમપૂર્વક અર્પણ કરતા; આ ક્ષણિક સ્થૂલ દેહ કરતાં અમર યશોદેહને નિષ્કલંક રાખવાનું લક્ષ જેઓને સદાકાલ લાગી રહ્યું હતું; જે શૂરવીર રાજપુત્રોના છત્રની છાયા નીચેનાં ધ્વજાપતાકાએ અને વાદિત્રઘોષે-નિશાન ડંકાએ-સુભટોના કાનમાં કેટલાંક વર્ષ સુધી તો "જય જય જય" ના મંગલ સિંહનાદ વિના અન્ય શબ્દ જ પડવા દિધેલા નહિ, અને જેઓએ **વિમુખ** એ શબ્દ જાણેલો નહિ; કાલધર્મથી અસ્ત પામતાં પણ જે સુવંશના કરણરાજાએ ક્ષત્રિયધર્મના બહુ અંશ પોતામાં દર્શાવેલા, દુર્દૈવે અંતે અજય અને વિનાશ થયો તથાપિ તેના અંતઃપટમાં જે ક્ષત્રિય વંશના શાર્યાદિ પુરુષાર્થના,-તેજ ક્ષીણ થઈ શાન્તિ પામતા, પણ લોહીવર્ણું લાલ ઉષ્ણ-કિરણો, દેશાભિમાની મર્મજ્ઞ દેશીયો અને અનુકંપાવાન્ ઉદાર પરદેશીયોનાં મનને અદ્યાપિ ખેદાત્મક આનંદ આપે છે, તે ક્ષત્રિયોનાં જ્યાં સન ૧૩૦૦ સુધી રાજ્ય હતાં; એવો ગૌરવિત ગૂર્જર દેશ. જે ગૂર્જર દેશ સંબંધમાં રત્નમાલાનો કૃષ્ણજિત્ કવિ, શંકર કવિના મુખદ્વારા કાન્યકુબ્જની રાજધાની કલ્યાણમાં આવી મહારાજશ્રી ભૂવર સમીપ પંચમ રત્નવિષે વદે છે કેઃ—

"મહીકો ઉત્તમ અંગ કહાવે, જહાં સુ ગૂર્જરદેશ સુહાવે,
જલ-તૃણ-દ્રુમયુત મહી રસાલા, ધન સંપૂર્ણ હિ લોક દયાલા. ૨૦
+ + + + + +
તહાં બડી વિદ્યાકી શાલા, રહી પ્રસક્ષ તહાં અજબાલા. ૨૭

દ્રવ્યસાર પારસમણિ, વપુમેં વદન કહાત,
સાર તરુનકો ફલ જ્યુંહિ ઉર્વીસાર ગૅાજરાત" ૨૫

અહો ! એવી ગુર્વી ગૂજરાત ! જહિ પછી ઉદયાસ્તનો નિયમ લાગુ પડી અન્ધકાર થયો. જે અંધકારના કાલમાં, સદ્ગુણ માત્ર ઉપર ત્રાસદાયક બલાત્કારના પ્રહાર પડતા તે રૂઝવા વેલા જ આવતી નહિ. જે અંધકારના રાજ્યમાં મનુષ્ય પ્રાણીને સાર્થક કરનાર ગુણો ઉપર,-અથવા જે ગુણોથી મનુષ્યપ્રાણી અવર પ્રાણીથી ઓલખાઈ મનુષ્ય કહેવાય છે, એવા વ્યાવર્તક ગુણો ઉપર-દુઃસહ ભાર આવી પડયો તેથી પાંચસે ઉપર વર્ષ લગી તે ગુણો ચગદાઈ રહ્યા હતા, તે

અંધકારનો અંત આવવાની ક્રિયાઓનો આરંભ ચાલ્યો, તેવા સંધિમાં આપણા ફાર્બસ સાહેબનું અમદાવાદમાં પધારવું થયું.

ગાયકવાડ અને પેશવાની વારા ફરતી ચડતી પડતી ગૂર્જરાતમાં થતી, તે તે વારામાં તેઓના અધિકારીઓ ગૂર્જરાતને ચૂસતાઃ ગૂર્જરાત એક અને તેને ચૂસનાર ક્ષુધાતુર અનેક એટલે ગૂર્જરાતની દુર્દશામાં શી ન્યૂનતા ! સન ૧૮૧૮ સુધી ગૂર્જરાતવાસીથી નિર્મલ વસ્ત્ર પણ પહેરાતાં નહિ. કોઇને ઊજલો દીઠો તો ચાડિયા તૈયાર હતા. તેઓ ચાડી ખાય અને તે પ્રમાણે તે કાલના મૂર્ખ રાજાના અતિ મૂર્ખ અધિકારીઓ તેને લુટે. ધન નામ ધરનારા સર્વે પદાર્થોને પૃથિવીમાં ડટાઈ રહેવું પડતું હતું. નહિં પૃથિવીના સંગમાં સંતાઈ રહેતો ક્ષય, પોતાનું પરિપૂર્ણ બલ ચલાવી પૃથિવીને અધીન થયેલા ધનનો નાશ કરતો. તે કાલમાં સર્વ વિપરીત જ દીઠામાં આવતું. લક્ષ્મી—જે અંતરમાં મલિના પણ ઉપરથી પ્રકાશી બહુનાં મન હરણ કરી ફાંફાં મરાવે છે, તે લક્ષ્મીએ બાહ્ય—ઉપર—પણ મલિન રહેતી. એટલું જ નહિ પરંતુ સરસ્વતી જે ઉજ્જ્વલ પ્રકાશવતી કાન્તિમતી અને સદા ઉચ્ચસંગે સ્વતંત્ર વસનારી—તેની પણ વિપરીતા દશા તે કાલે હતી. સરસ્વતી બંધનમાં બંધાઈ બાપરાં રૂપા બંદિશાલામાં પડેલી ! જેને સુગડ પંડિતો સેવે તેને કનિષ્ઠ કીટોએ—ઉધાઇઓએ—સેવવા માંડેલી ! ગૂર્જરાતમાં જ્યાં ત્યાં અક્ષર—શત્રુ વિના બીજું કોઈ દીઠામાં જ આવે નહિ. અદૂરદષ્ટિ રાજાના દુષ્ટ બિલાડા જેવા કાર્યભારીઓના ત્રાસથી રંકપ્રજા ઉંદરની પેઠે પોતાના દરમાં જ ભરાઈ બેસી રહે. જ્યાં ત્યાં બલાત્કાર, અન્યાય, અનીતિ, વ્યભિચાર, આદિ દુર્ગુણોનો પરિવાર મહાલી રહેલો. અરે! ઇતિહાસમાં વાચતાં, અને કોઈ ઘરડા માણસનાથી સાંભળતાં, આજ પણ કમકમી આવે એવી અવસ્થામાં ગૂર્જરાત પડી રહ્યું હતું. એવા અંધકારમાં ઈસ્વી સન ૧૮૦૦ ના વર્ષથી કહિં કહિં કિરણ દેખાવા માંડ્યા. અને સન ૧૮૧૮ માં આપણા ગૂર્જરાતમાં ઇંગ્લિશ રાજ્ય થયું, અને અંધકાર ખસવા માંડ્યો. એ સંધિમાં ફાર્બસ સાહેબ આવ્યા. ગૂર્જરાતની ફલદાત્રી વાટિકા દુરસ્થ રાજાના જંગલી કાર્યભારીઓથી બિલાકી મુકાઈ હતી. ઘણાં વર્ષસુધી ગૂર્જર ક્ષેત્ર વાવેતર વિનાનું પડતર પડી રહી અધિક ફલ આપે એવું થયું હતું. તે સમયમાં ફાર્બસ જેવા 'માલી' નું ત્યાં આવવું થયું.

ફાર્બસ સાહેબ વિદ્યામાં અને કલામાં ઉભયમાં કુશલ હતા. વિદ્યાને

પ્રકાશ કલા ઉપર અને કલાનો પ્રકાશ વિદ્યા ઉપર નાખી, ઉભયના સાધનથી પ્રકટતા સિદ્ધાંતો કરવા ફાર્બસ સાહેબ સમર્થ હતા. ગૂર્જરાતની ભવ્યા શિલ્પકૃતિ જોઈ તેઓને લાગ્યું કે કોઈ પૂર્વે થઈ ગયેલા પ્રતાપી લોકના મહિમાનાં એ અત્રાચિક ચિહ્ન છે. પોતે કુલીન તેથી કુલીન ચિહ્નવાન્ પણ દીન થઈ ગયેલા ગૂર્જરાતસહ સમભાવ થઈ તેને અંતઃકરણથી દયા આવી. તેનો પરિણામ એ થયો કે ગૂર્જરત્રાનો અનુગ્રહ કરવા તે તત્પર થયા. તેનું આધુનિક સમયને અનુકૂલ સમર્થ સાધન ઐતિહાસિક લેખ છે. તે ઐતિહાસિક લેખ–**રાસમાલા** નામે–પ્રીતિભાવથી લખી ગૂર્જરના સમર્થ મહાકવિનો અર્થ ફાર્બસે સાર્યો છે.

દુહો.

કરનલ ટાડ કુલીન વિણ, ક્ષાત્રિયયશ ક્ષય થાત;
ફાર્બસ સમ સાધન વિના, ન ઉદ્ધરત ગૂર્જરાત.

કલા ઉપર વિદ્યાનો પ્રકાશ (તાપ અને તેજ) પાડી તેને વાગ્મિની કરવાનો ફાર્બસે નિશ્ચય કર્યો. એ હેતુથી દેશીયવિદ્યાનો શોધ કરવા માંડ્યો. પ્રથમ રા. ભોગીલાલ માસ્તર પાસે શીખવા માડ્યું. તેમાં સ્વાદ લાગ્યાથી વિશેષ અભ્યાસ કરવાસારૂ અભિરુચિ થઈ, અને રા. ભોલાનાથ સારાભાઈની ભલામણ ઉપરથી ક૦ દલપત્તરામને સન ૧૮૪૮ ના નોવેમ્બર માસમાં પોતાની પાસે તેડાવ્યા. રાજ્યકાર્ય કરતાં અવકાશ મલતો તે વિદ્યાભ્યાસ કરવામાં વાવતા. ગૂર્જરાતનો પૂર્વનો મહિમા તેના જાણવામાં આવવા માડ્યો તેમ તેમ, તેને ગૂર્જરાત ઉપર અધિક અધિક અનુકંપા અને સ્નેહમમતા થવા માંડ્યાં. તેનું ફલ એ થયું કે ગૂર્જરાતનું કલ્યાણ કરવામાં તેણે પોતાનું તનુ મન અને ધન અર્પણ કરવા સંકલ્પ કર્યો. હસ્તલિખિત ગ્રંથના શોધ અને સંગ્રહ થવા માંડ્યા. ખુણે ખોચલે ભરાઈ રહેલા ભાટ ચારણાદિ કવિઓને ખોળવાના પ્રયત્ન આદર્યા. માનવેલીનાં ગૂલિયાં જેવાં સુકાઈ જતાં જતાં કોઈ કોઈ વંચી ગયેલા કવિલોકને પણ આમંત્રણ–જલ જઈ પહોંચ્યું. કવિઓનો આદર સત્કાર થવા માડ્યો.

જે કવિઓના સમર્થ પૂર્વજો દીર્ઘદૃષ્ટિ રાજ્યકર્તાઓના પ્રીતિપાત્ર હતા, અને તેઓને સ્વધર્મમાં સ્થાપિત કરતા, અને સદભિમાનથી પ્રતાપી લોકોની રાજસભામાં માન માગી શકતા કે,–

'કવિ ના મિલે તાહિકું કોન જાને,'
અને આવા આશયનું કવતા કે:-
"માનત હેં સુજ્ઞાન, સકલ જાનત હે જહાન,
જસકે જે ગરજવાન્ તો આપ હિ બોલાવેંગે;
સુજ્ઞાન બી અજ્ઞાન હોય (અત્રનું ચરણ હસ્તગત નથી.)
હોયંગે ન મોજ તો નિદાન પસ્તાવેંગે;
કીર્તિકા કટાર શિક્કા મહિ હે અમારે હાથ,
જેસે જેતી હોયંગે તેસે તેતી પાવંગે;
કહતે કલ્યાણ્ ભૂપ માનિયો સુજ્ઞાન
અમ માગેંગે દાન તો કવીન્દ્ર ક્યું કહાવેંગે.
માંગ માંગ લેનહાર, માગે પર દેનહાર,
એસે બેશઉરદાર જહાન બીચ જેતે હે,
માગેબિન દેનહાર, દીયે બી નલેનહાર
એસા મેં શોધતા હું નીતિમાન કેતે હે;
માગે નામરદ જાય, મરદ જાય માગે ન,
મરદાંકું મરદ દાન મના મના દેતે હે;
કહેત હે કલ્યાન ભૂપ માનિયો સુજ્ઞાન તુમ
હમ મરદુંકા દાન તો માન સહિત લેતેં હેં."

પૂર્વેના સ્વતંત્ર કવિઓ દીનદાન લેતા નહિ, અને મિથ્યામાન દેતા નહિ; પરંતુ બલદાન લેતા, અને ખલને દંડ દેતા. તેઓ માનવાન્, માનદ અને માન્ય હતા. તેઓ સ્વબલ સમજતા અને અયાચક તથા પ્રૌઢ રહેતા. અને જ્યારે યાચના કરતા ત્યારે પણ તે કોઈ સામાન્ય જન પાસે નહિ, કિન્તુ અધિક ગુણવાન્ સ્વગ્રાહક યશોધન રાજાઓ સમીપ જ કરતા, પછી તે સફલા થાય વા નિષ્ફલા જાય. કવીશ્વર કાલિદાસ કવે છે કે:-

"याञ्चा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा." मेघदूत. ૬

"For, better far, solicitation fail
With high desert, than with the base prevail."

પરંતુ તેવા યશોલોભી રાજાઓનો દુર્ભાગ્યે અભાવ થતાં, તેવાને યોગ્ય કવિઓનો પણ દુષ્કાલ પડયો. તેઓની પ્રજા, રંક અધમો પાસે યાચના કરવા લાગી, અને સ્થાનભ્રષ્ટ થઈ ઉતરી ગઈ. તે એટલે સુધી કે, કવિ શ્યા-

મલભટ્ટનો ભોજ–રખિદાસ પટલ–તેના વર્ગના મુખીપટલો પણ તેવા કંટકવત્ પતિત કવિપુત્રોથી કંટાલી જઈ કહેવા લાગ્યા કેઃ -

"ભાટ બ્રાહ્મણનું લાકડું વણ પેસાર્યું પેસે,
કહ્યું હોય ચોરે આવજો તો ઘેર આવીને બેસે."

દેશીય રાજ્યમાં વિદ્યાના અભાવે કવિઓનાં ગ્રાહક નહતાં તેથી તે ઉચ્ચ વર્ગ નીચ થઈ ક્ષય પામ્યો હતો. કોઈ કોઈ નામના કવિ તેમાંથી બચી ગયેલા તેઓ પાછા ફાર્બસથી પ્રોત્સાહન પામી ગર્જના કરી ઉઠ્યા, અને ફાર્બસને ભોજની ઉપમા આપવા લાગ્યા. અને કવવા લવવા લાગ્યા કે,—

"કરેલ કીર્તિમેર, દુનિયામાં તે દેખવા
ફાર્બસ રૂપે ફેર, ભોજ પધાર્યો ભૂમિમાં."

કવિઓની પ્રતિભાશક્તિમાં (Imaginative Power) અથવા કલ્પનાશક્તિમાં પાછો જરા જરા જીવ આવવા માડ્યો. તેઓએ કંઈ કંઈ કલ્પનાઓ કરવા માડી. એક કવિ ઉધાઇને (પુસ્તકોને ખાઈ જનાર કીડાને) કહે છે,—

"કુધ્યા પુસ્તક કાપિને, એનો ન કરીશ અસ્ત;
ફરતો ફરતો ફારબસ, ગ્રાહક મળ્યો ગૃહસ્થ."

એ પ્રકારે ગૂર્જરાતમાં થઈ રહ્યુ. મધ્યનાં રાજ્યના ત્રાસદાયક બલાત્કાર દૂર થયા તેથી લોકો જંપી નીરાંતે બેસવા લાગ્યા. તેઓને સર્વ નવું નવું લાગવા માડ્યું. ક્યાં જંગલી મૂર્ખ સ્વછંદી સરદારોનો તિરસ્કાર અને અન્યાય ! અને ક્યાં વિદ્વાન્, નાગર, પ્રજાહિતૈષી અને વિવેકી ફાર્બસ જેવા અધિકારીઓનો સત્કાર અને ન્યાય ! ક્યાં પહેલાંનો દુઃખદ ત્રાસ ! અને ક્યાં બીજાની સુખદા માયા મમતા ! જાણે નવા વાયુચક્રમાં આવ્યા હોય એવું વૃદ્ધ લોકોને લાગવા માડ્યું. શાન્તિના પરિવાર–વિદ્યા, કલાકૌશલ્ય, સાંસારિક સુખ આદિ–વધવા માડ્યાં. ફાર્બસ સાહેબ એ સુખદસામગ્રી વધારવામાં એક મુખ્ય સાધન થઈ રહ્યા. સ્વદેશનો જે સાધનથી ઉત્કર્ષ થયો હતો, તેવાં જ સાધનનાં બીજ ગૂર્જરાતમાં વાવવાનો પોતે આરંભ કરયો. કર્નલ પુલજેમ્સ, કર્નલ વાલેસ, અને રેવરેન્ડ પીરીટ આદિ ગૃહસ્થોને સામીલ રાખી પ્રથમ સન ૧૮૪૮ માં 'ગૂજરાત–વર્નાકયુલર–સોસાઈટી' સ્થાપી.

ણે ગૂર્જરાતમાં વિદ્યાવૃદ્ધિ સારૂ આજ સુધીમાં કેટલું બધુ કર્યું છે, તે આ
શમાં અજાણ્યું નથી, એટલે તે વિષયે વિશેષ લખવું અત્ર આવશ્યક નથી.
મે જ 'સોસાઈટી' ના સંબંધમાં સન્ ૧૮૪૯ માં સરસ્વતીમંદિરનું પુસ્તકશા-
ાનું-સ્થાપન, ગૂજરાતમાં પ્રથમ જ અમદાવાદમાં ભદ્રના દરવાજા ઉપર થયું.

પૂર્વે ભટ્ટ ચારણાદિ જેઓ સંદેશવાહકાદિનું કર્મ કરતા હતા, જેઓ
ાજ્યના સંધિવિગ્રહનું કાર્ય કરતા હતા, જેઓ અન્યના અભાવે રાજ્ય
ર્તાને મર્યાદામાં વર્તાવનાર ઉપયોગી અંકુશ જેવા હતા, અને પ્રજાના પ્રો-
સાહક તથા મનોરંજક હતા, જેઓ બહુ કારણથી રાજ્યનું એક અંગ જ
ણાતા, તેઓ અંતર્ધાન પામ્યા હતા; અને તેઓને સ્થાને તેવા કોઈ સા-
નની સંપૂર્ણ અપેક્ષા હતી. આ દેશકાલના રાજ્યકર્ત્તા તથા પ્રજા એઓને
નુકૂલ અને ઉપયોગિ થાય એવું સાધન, વર્તમાનપત્રનો અવતાર જ હતો.
ે વર્ત્તમાનપત્ર,-જે આજ કાલ અન્ય દેશોમાં પૃથિવી ઉપરની વૃદ્ધિનું અને સુ-
ારાનું મુખ્ય અને મહાબલવત્ સાધન ગણાય છે; જે રાજાનો સબલ શિ-
ક્ષક અને પ્રજાની રક્ષકઢાલ ગણાય છે; જે સ્વંત્રતાનું અનુપમ વાહન ગ-
ણાય છે; અને જેનું સામર્થ્ય આપણા રાજ્યકર્તાના દેશમાં એટલું બધું છે કે
ે રાજ્યકર્ત્તાથી પણ કોઇ કોઈ પ્રસંગે શિરોમણિ અને રાજ્યનું ચતુર્થ
અંગ ગણાય છે, તેવું વર્તમાનપત્ર તો નહિ, કિંતુ તેની છાયા ગૂર્જ-
રાતમાં પ્રથમ ફાર્બસ સાહેબથી લોકે દીઠી. એક વારપત્ર (Weekly
Paper) પ્રત્યેક બુધવારે ફાર્બસની સહાયતાથી નિઃસરવા માંડ્યું. તે બુ-
ધવારે પ્રકટતું તેથી ગૂર્જરાતમાં વર્તમાનપત્રોને લોકો અજી બુધવારીઆને નામે
ઓળખે છે. યૂરોપમાં જેવી પ્રવીણતાથી પત્રો પ્રકટ થાય છે, અને જેવો તે
પત્રોનો ભાર અને પ્રતાપ પડે છે, તેની તુલના કરે એવાં પત્ર અજી પણ આ દે-
શમાં વિરલ છે, તો આરંભમાં તો આશા જ શી! તથાપિ પ્રથમ સર્વ બીજ વે-
રવાં જોઇયે તેમાં એ બીજ વેરવામાં પણ ફાર્બસ સાહેબ ચૂકયા ન હતા.
વર્તમાનપત્રનો મુખ્ય ધર્મ આ છે કે:-રાજા પ્રજાનો પરસ્પર સદ્ભાવ વ-
ધારી પ્રજાની અપેક્ષાઓ અને ઇચ્છાઓ રાજ્યકર્તાને નિવેદન કરવી, અને
એ પ્રકારે રાજ્યકર્તાને સહાયભૂત થઈ, તેઓને સ્વધર્મમાં જાગ્રત્ રાખવા.
ફાર્બસસાહેબ રાજ્યકર્તૃવર્ગમાં હતા, પણ જે સમયે વર્તમાનપત્ર લખવા-
વાનું કામ કરતા, તે સમયે પ્રજાવર્ગમાં આવી સજ્જના તેજમાં ન ર-

જાતાં, તે ધર્મ નિષ્પક્ષપાતથી યથાર્થ બજાવતા. રાજ્યકર્તૃવર્ગના સર્વ અધિકારીઓ ફાર્બસ જેવા મહામના અને ઉદાર હોવા દુર્લભ જ. યૂરોપમાં નથી તો આ દેશમાં તો આશા જ શી. વર્તમાનપત્રમાં એક બે વિષય, રાજ્યકર્ત્તા ઉપરિઅધિકારિવર્ગને પ્રતિકૂલ લાગે એવા આવ્યા. તેનો જાગ્રત્ કરે એવો ગંધ 'સદર અદાલત'ના ન્યાયધીશો સુધી ગયો, તેથી તેઓ ચમકયા. તેઓએ જાણ્યું કે કોઈ પ્રતાપી સૂત્રધાર પટાંતરમાં છે, તેથી તેઓએ તત્કાલ 'સર્ક્યુલર' કહાડયો કે "સરકારી નોકરે વર્તમાનપત્રના કામથી દૂર રહેવું." ફાર્બસ સાહેબને "કનિષ્ઠસેવા" કહેવાય છે તેનો અનુભવ તે વેલા યથાર્થ થયો હશે. ફાર્બસને પોતાના મનના માન્યા કામથી દૂર થવું પડયું. સોસાઇટીના (સભાના) મંત્રીનું કામ ડાક્ટર. સીવર્ડને સોંપ્યું.

સોસાઈટીએ એક નિશાલ પણ સ્થાપી હતી. તે નિશાલમાં ડાકટર સીવર્ડે પોતાના એક ઢેડ ચાકરનો છોકરો પોતાની ચીઠી સાથે ભણવા મોકલ્યો. મહેતાજીએ ડાકટર પાસે જઇને કહ્યું કે, છોકરાને દાખલ કરતાં એથી ભારે હાનિ થશે. બીજા નિશાલીઆ ઉઠી જશે. પણ કેટલાક યુરોપીઅનો આપણી રીતિભાતિથી કેવલ અજાણ્યા હોય છે. તેઓ ધીરતા રાખીને માનસિકશાસ્ત્ર શીખ્યાનો ઉપયોગ કરી સામાના મનોભાવ જોવા રહેતા નથી. પોતાના મતથી વિરૂદ્ધ તે ખોટું માની પ્રતિપક્ષીના ઉપર કોપાયમાન થાય છે. ડાક્ટર સીવર્ડે તેમ જ કર્યું. મહેતાજીને મૂર્ખ ગણી કહાડી, તેને શિક્ષકસ્થાનેથી કહાડી મૂકવાની ધમકી આપી. કોને શરણ જવું એ તે મહેતાજી જાણતો હતો. ફાર્બસ સાહેબના ગુણજ્ઞાન ત્યાં સર્વના જાણ્યામાં હતાં, તેથી તત્કાલ ત્યાં ગયો. વિવેકી અને ક્ષમાવાન્ પુરુષની બલીહારી છે. મહેતાજીએ ફાર્બસસાહેબ આગળ માંડીને વાત કરી. અન્યોઅન્યના વિચારથી અજ્ઞાત એવા બન્નેજણ વચ્ચે થયેલી કેવલ તુચ્છવાર્તાએ ભારે રૂપ ધર્યું છે જાણી, વિચારવાન્ ફાર્બસ સાહેબને બહુ જ હસવું આવ્યું. પછી ડાક્ટર સીવર્ડના ઉપર એક પત્રિકા લખી, તેમાં લખ્યું છે કે,–'આ દેશમાં એવું થવાને હજી બસેં વર્ષનો અવકાશ જોઇયે, હાલમાં એવું બની શકવાનું નથી' ઇત્યાદિ. તેથી ડા. સીવર્ડનો ક્રોધ શાન્ત થયો.

તા૦ ૨૨ મી નોવેમ્બર સન ૧૮૪૯ થી તા૦ ૨ જી જાન્યુઆરી સન્ ૧૮૫૦ સુધી 'જડજ અને સેસન્સ જડજ'નું કામ ફાર્બસ સાહેબે અ-

મદાવાદમાં ચલાવ્યું. પછી તા૦ ૧૫ મી એપ્રિલ સન ૧૮૫૮ માં સુરતના આસિસ્ટન્ટ જડ્જ અને સેસન્સ જજ થયા. જ્યાં સુધી પોતે અમદાવાદ રહ્યા ત્યાં સુધીમાં ત્યાં અત્યુપયોગિની વિદ્યાકલાનાં બીજ નાખી તેનાં અંકુર ફૂટેલાં જોયાં હતાં. ગૂજરાતની પૃથિવી રસાલા દીઠી હતી. સુરતમાં આવ્યા ત્યાં પણ એ પરોપકારી ગૃહસ્થે પ્રજાને સુખદાતા પ્રયત્ન ચાલતો રાખ્યો. સુતરમાં એક "સુરત અષ્ટાવિંશી સોસાઇટી" ઉભી કરી પોતે તેના મંત્રી (Secretary) થયા. તે સભાને અંગે વિચારનું અને સ્વતંત્રતાનું વાહન જે વર્ત્તમાનપત્ર તે કહાડવાનો નિશ્ચય કરયો. રા. મુકુંદરાય મણિરાય–હાલ વઢવાણમાં એકસ્ટ્રા આસિસ્ટન્ટ પોલિટિકલ એજન્ટ *છે, તેઓને તન્ત્રી (Editor) ઠરાવી "સુરત સમાચાર" નામે એક પત્ર પ્રકટ કરાવ્યું. હિતૈષી માતાપિતાદિ સંબંધીઓ પોતાનાં બાલકને ઢીંગલાં પુતલાં આપી રમત સાથે સંસારની રીતિ–ભાતિમાં પલોટાવા, શિખેવે છે, તે જ રીતિએ ફાર્બસે અમદાવાદમાં અને સુરતમાં કર્યું. અનુભવ વિનાનાં શિખતાં બાલક બહુ ઠોકરો ખાય; કેટલાક વાંઝિયા અદેખા લોકોથી પેલાં નિર્દોષ બાલકોને અનાયાસે નિર્જીવ પદાર્થથી કલ્લોલ પામતાં જોઇને ખમાય નહિ, તેથી તેઓના ઉપર કમળાવાળી ક્રૂરદૃષ્ટિથી જોયાં કરે, અને તેઓની અલ્પ ભૂલનો પણ લાભ લઈ તેઓને સંતાપવા ધારે, એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી તેઓની ઇર્ષાલુ પ્રકૃતિનો એ સ્વાભાવિક પરિણામ છે. સુરતમાં એ સમયે એ જ પ્રકારે હતું. ફાર્બસ જેવા કુલીન હૃદયના ઉદાર ગૃહસ્થો કેટલાક હતા, તેઓ, દેશીયોને ભવિષ્યત્ કાલમાં કર્તવ્ય કાર્ય ઢીંગલાં પુતળાંથી શીખવવા માટે નહાની નહાની સભાઓ, વર્તમાનપત્રો, પુસ્તકશાલાઓ, નિશાલો આદિ કઢાવતા. ક્ષુદ્ર મનના સગર્વ અધિકારીઓને તે ગમતું નહિ. તેથી સુરતમાં બે પક્ષ થયા. દ્વેષી પક્ષવાળા છિદ્રો શોધ્યાં કરતા હતા. તેઓએ 'સુરત સમાચારના' અધિપતિ અને તન્ત્રી રા૦ મુકુંદરાયજીના ઉપર એક તુચ્છ અપરાધ મૂકયો અને કામ ચલાવ્યું. ફાર્બસ સાહેબ કુલીન હતા. પોતાના આશ્રિતો ઉપર મમતા રાખવી એ કુલીન પુરુષોનો મૂલથી જ સ્વભાવ હોય છે; તેમાં આવેલા તો ધર્મપક્ષ હતો. ફાર્બસ સાહેબે સર્વ પ્રકારનો આશ્રય રા૦ મુકુંદરાયજીને આપ્યો. તેથી તે નિરપરાધી, શિક્ષામાંથી વંચી ગયા. રા૦ મુકુંદરાયજી પોતાના ઉપકૃત હૃદયથી આજ લખે છે કે "તે સમય પ્રમાણે મારા ઉપર કામ

* એ લખ્યા પછી તેઓ સુરતના પ્રિન્સિપાલ સદર અમીન થયા છે.

ચાલ્યું. તે કામ પોતાના ઉપર ચાલતું હોય એવી મિ. ફાર્બસને કાળજી હતી * * * એ રીતિની તેમની કાળજીથી આખર સત્ય હતું તે તરી આવ્યું, ને પ્રપંચી અમલદારો વગર અપરાધે કુટી મારવાની પેરવી કરે છે તે ચાલી શકી નહિ."

સુરતમાં 'એન્ડ્રુસ પુસ્તક શાલા સ્થપાઈ તે પણ ફાર્બસ સાહેબના જ પ્રતાપ. એ પ્રકારે સ્વસંબંધનાં કાર્ય ઉદારતાથી કરતા એટલું જ નહિ, કિંતુ રાજ્યસંબંધનાં કામ પણ પ્રજાને સમજણ આપી પરસ્પર રાજા પ્રજાને પ્રીતિ વધે એમ કરતા.

શહેરસુધરાઈ વિષેનો સન્ ૧૮૫૦ નો ૨૬ મો આક્ટ સુરતમાં ચલાવવા સારૂં સરકારે નિશ્ચય કરયો. પૂર્વેનાં રાજ્યની જગાત લેવાની રીતિથી લોકો ત્રાસી, ઈંગ્લિશ રાજ્યમાં નિરાંતમાં બેઠા હતા, તેઓએ પાછી જગાતનું નામ સાંભળ્યું એટલે તેઓ બીની ઉઠયા, અને કોલાહલ કરવા મંડ્યા. ફાર્બસસાહેબના યોગ્ય મનોહર સ્વભાવની વાર્તા સરકારના કાન સુધી જઈ પહોંચી હતી, તેથી કંઈ નવું કાર્ય કરતાં પ્રજાને પ્રસન્ન રાખી તે કરવા ફાર્બસ જેવા બીજા યોગ્ય અધિકારી મળવા દુર્લભ છે, એવું સમજી, સન્ ૧૮૫૧ માં ફાર્બસસાહેબને જ એ શહેર સુધરાઇનો ધારો ચલાવનાર અધિકારી નિયમ્યા. તેઓએ યથેષ્ટ કાર્ય કર્યું. કવિ દલપતરામને તથા દુર્ગારામ મહેતાજીને એ ધારાનો આશય સમજાવી, બીજા લોકોને સમજુત આપવાનું કામ તેઓએ સોંપ્યું. પોતે પણ તેઓની સાથે જઈ શેરીએ શેરીએ ઉભા રહી, લોકોને સમજાવતા. સાહેબના સત્કારપૂર્વક મધુર વચનથી લોકોના મનમાં વિશ્વાસ વધી ભયનો ભાર દૂર થતો, અને તેઓના મનનું સમાધાન થતું. કેટલાક અવિચારી અજ્ઞાની લોકો અસમજે તુમુલ કોલાહલ કરી મૂકતા, અને ગમે તે ગમે તે બકતા, પણ તેથી મહામનના ફાર્બસ કોપ કરતા નહિ, એટલું જ નહિ પણ ઉલટા પોતે હસતા અને અજ્ઞાનીઓ ઉપર કૃપાદૃષ્ટિથી જોતા હતા. એક રાજ્યાધિકારીના આવા સારા સદ્વર્તનથી પ્રજાની રાજા ઉપર કેટલી ભક્તિ અને કેટલો વિશ્વાસ થાય છે, તે અનાયાસે સમજાશે. સુરતના લોકોએ રાજી થઈ અનુમત આપ્યું કે,–અમારા નગરમાં એ ધારો ચલાવો. વિરૂદ્ધ બોલી કોલાહલ કરી હાંશી કરવાને આવેલા અજ્ઞાની લોકો પોતાનો ધારેલો હેતુ ભૂલી જઈ, પાછા વલતાં બોલતા

કે,—'આ તો સાહેબ કંઈ અપર જ છે, એઓના જેવું તો અમે કોઈ માણસ દીઠું નથી. આ તો પ્રજાના માબાપ જેવા છે.' એ પ્રમાણે પ્રજા રાજી રહી; અને રાજ્યકર્તા પણ પ્રસન્ન થયા. તારીખ ૩ જી જુલાઈ સન્ ૧૮૫૧ અંક ૨૨૭૧ નું એક પત્ર લખી સરકારે પણ ફાર્બસ સાહેબનો, એ સૂક્ષ્મ કાર્ય ઉત્તમ પ્રકારે કરી, પશ્ચિમ પ્રાન્તમાં પ્રથમ જ સુરતમાં એ ધારો લાગુ કરયો માટે, ભારી આભાર માન્યો. તેના બીજા ખણ્ડમાં લખે છે કે:—
"I have been directed to convey to you the thanks of Government for the tact and judgment which you have displayed in conducting this delicate commission."

તા૦ ૧ લી મે સ૦ ૧૮૫૧ માં તેઓ અમદાવાદના પહેલા આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર અને માજીસ્ટ્રેટ નિયોજાયા; અને તે જ વર્ષના જુલાઈ માસમાં ધોલકા અને વિરમગામ એ બે મંડલ એઓને સ્વાધીન થયાં, પછી સન્ ૧૮૫૨ ના આગસ્ટ માસમાં મહીકાંઠાના પોલિટિકલ એજન્ટનું સ્થાન ફાર્બસને મળ્યું. સન્ ૧૮૫૩ ના જુન માસમાં અમદાવાદના આક્ટિંગ જજ્જ અને સેસ્શન્સ જજ્જ ઠરયા.

અમદાવાદમાં પ્રથમ પગ મૂકયો ત્યાંથી જ હસ્તલિખિત ગ્રંથની પૃચ્છા ચાલુ હતી. પ્રાકૃત મહાકવિ ચંદનો પૃથુરાજરાસ મળવો દુર્લભ હતો. તે સારૂ સાનંદ, વિજાપૂર આદિ ગ્રામોમાં ઘણી ખોળ કરાવી. પરંતુ તેનું ફલ થયું નહિ. પછી જ્યાં તે છે, એવા સમાચાર સાંભળતા, ત્યાં માણસો મોકલતા, પણ કહિંથી અખણ્ડ પુસ્તક હાથમાં આવ્યું નહિ. 'રોયલ એશિયાટિક સોસાઇટી'ની મુંબઈની શાખામાં એ પુસ્તક છે, એવું સાંભળ્યાથી ત્યાંનું પુસ્તક પણ મંગાવ્યું. તે પણ સંપૂર્ણ નહોતું. પછી સાંભળવામાં આવ્યું કે બુંદીકોટાના રાજા પાસે એ પૃથુરાજરાસનું આખું પુસ્તક છે, તેથી ત્યાંના રેસિડેન્ટની વગ પહોંચાડી તે પુસ્તક મહાપ્રયત્નથી મંગાવ્યું. તે પુસ્તક પણ અર્ધ આવ્યું. તેની પ્રતિકૃતિ કરાવી. તે સંપૂર્ણ પુસ્તક આશ્રયે એંશી હજાર શ્લોકપૂરનું છે. પુસ્તક મંગાવતાં રૂ ૧૧૦) તો માત્ર ટપાલ ખર્ચના થયા. એ દુર્લભ ગ્રંથ બહુ નાણાં ખરચી લખાવી લીધો છે. તે હાલ મુંબઈમાં "ફાર્બસગૂજરાતીસભા"ના સ્વાધીનના પુસ્તક

સંગ્રહમાં મુંબાઇના પુરાલયમાં (ટાઉનહાલમાં) છે. બીજાં પણ સંસ્કૃત, ગૂર્જરાતી અને વ્રજ ભાષાનાં પુસ્તકોનો શોધ અને સંગ્રહ કરવા ફાર્બસ સાહેબે બહુ શ્રમ લીધો જણાય છે.

ગુણપ્રદ ગ્રંથોના સંગ્રહ સમાન અન્ય સંગ્રહ અત્ર કોઈ નથી. ગુણ-ગ્રાહી ગુણવાનોએ દેશ દેશાન્તરના અને કાલ કાલાન્તરના પૂર્વજ ગુણીઓના અન્તઃકરણમાંના વિવેક વિચારના અને અનુભવના સુખપ્રદ અમૂલ્ય અમર સારનું અતિપ્રયાસે દોહન કરી, દેશ દેશાન્તરના અને કાલકાલાન્તરના ઉત્તરજ લોક સારૂ સંગ્રહી, રક્ષુ છે જેમાં, એવા ગ્રંથ,–જે અજ્ઞોને અચેતન મૃત-વત્ મૂક જડ છે, પરંતુ જે વિદ્વાનોને સચેતન અમર વાગીશના સમ છે–તે ગ્રંથના અનેક અક્ષય ભવ્ય ભાંડારોથી આ ભરતખંડ ભરપૂર હતો. રત્ન-ખાનિ, સુવર્ણાદિધાતુખાનિ રૂપ સંપત્તિ પણ જેની તુલના કરી શકે નહિ, એવા મહાન્ અનુપમ અમર ગ્રંથનિધિ આ દેશમાં હતા. પુસ્તક સંગ્રહ સંબંધમાં ઇંગ્લિશ કવિઓ કવે છે કેઃ—

"With awe, around these silent walks I tread;
These are the lasting mansions of the dead:
"The dead!" methinks a thousand tongues reply;
These are the tombs of such as cannot die!
Crowned with eternal fame, they sit sublime,
And laugh at all the little strife of time."

The Library by George Crabbe.

"The animate spirit has even consented to shut itself up in that inanimate thing–a book—and there retains its ancient prerogative of befriending and teaching, encouraging and delighting, its fellow-spirits."

Culture and Self–culture by Samual Neil, page. 51

"Coal has been beautifully described as the treasured sun-beams of pre–Adamite eras,—capable of glowing, brightening, and heating now, even as before

their prisoned light was packed and sealed up for the behoof of coming ages; yea, made all the more useful and precious by their portability and adaptability. If coal may thus be said to cast forth the latent sun-rays of long by-gone times, what shall we call those treasure-cities of the soul-books which send forth from each page, as if from a deftly painted window, the light and glory of thought-the thought of those who have partaken

"Of that immortal death that leads to life"?

How brilliant yet substantial are the textures with which the intellect, "plying fast her golden shuttles" in the loom of time, weaves for herself as raiment, and adorns herself, while transforming thought into literature, feeling into music, and investigation into science!"

Culture and Self-culture by Samuel Neli, page 72

પુસ્તકપ્રિય પુરુષોને એ ઉપરથી અનેક વિચારસંકલનાનું પ્રતિભાન થશે.

ફાર્બસસાહેબ પુસ્તકનું નામ જાણે, અને તે ઉપયોગનું છે એવું તેઓને લાગે, એટલે તેના સંગ્રહ સારૂ અનેક યુક્તિઓ અને પ્રયત્ન કરતા, વગ લગાડતા, ધન આપતા, અને પોતે જાતે સામાને ઘેર જઈ યાચના કરતા, પણ ધારેલું પુસ્તક મેળવતા. પાટણમાં પુસ્તકોના ભવ્ય ભંડાર છે એવું તેઓના જાણવામાં આવ્યું હતું. તેમાંથી પુસ્તકો મંગાવવા બહુ ઉપાય કરયા, પણ તે નિષ્ફલ થયા ત્યારે પિંડે ત્યાં ગયા. પૃચ્છા કરતાં પુનમિયાગચ્છ અને સાગરગચ્છના બે ઉપાશ્રય (અપાશરા) મુખ્ય જણાયા. સાહેબ પિંડે અપાશરાના શ્રીપૂજ્ય પાસે ગયા. નમ્રતા અને અમૃત જેવાં મધુર વચનથી શું અસાધ્ય છે ? સાહેબને ખુરશી આપવા માંડી, પણ દેવસ્થાનને માન આપી ખુરશિયે ના બેસતાં, એક ચાકળા ઉપર લાંબે પગે બેઠા; સાહેબે શ્રીપૂજ્યોને માનવસ્ત્ર આપ્યાં અને મધુર વાણીથી તેઓને રુચે એવી

વાર્તાઓ કરી. બન્ને ઉપાશ્રયના શ્રીપૂજ્યો પ્રસન્ન થયા. પછી સાહેબે પુસ્તકોનાં નામની ટીપ માગી. શ્રીપૂજ્યોએ એક ડાબલાનાં પુસ્તકોની ટીપ આપી, તેમાં આશ્રયે ૫૦૦ પુસ્તકોનાં નામ હતાં. પુસ્તકો બહુ ઉપયોગિ હતાં, પણ સાહેબે જાણ્યું કે વધારે માગીશ તો લોભ જેવું લાગશે, તેથી **દ્વાશ્રય** નામનું અત્યુપયોગી પુસ્તક માત્ર માગ્યું. શ્રીપૂજ્યોએ આનાકાની તો કરી, પણ અંતે લખાવી લેવા દેવાની હા કહી. તે પ્રમાણે ઉપાશરામાં લેખક બેસારી ઉતારી લેવરાવ્યું. તે એક **સાગરગચ્છના ઉપાશ્રયમાં જ** ૩૫૦૦૦ પુસ્તકો છે! ભરતખંડની અમરકીર્તિકરા અનુપમસમૃદ્ધિ સરસ્વતી છે. તે સરસ્વતીના ભંડારના ભંડાર મધ્યકાલની આ દેશની દુર્દશામાં લુંટાયા છે, અને બળાયા છે, ચોરાયા છે અને દ્વીપાન્તરે ગયા છે. અને અજી પણ જો અજ્ઞના હાથમાં હોય છે તો ગંધીના હાટોમાં જઈ પડીકાં બંધાઈ ચૂરો થાય છે.

પાટણમાં બીજા પુસ્તકભંડાર છે તે પણ સાહેબે જોયા. સર્વ કરતાં એક મહાભવ્ય અને અસંખ્ય પુસ્તકનો ભંડાર **જયપુરના** રાજદ્વારમાં છે–જે જયપુરમાં આર્યવંશના દેશીય રાજા પૂર્વથી અદ્યાપિ પર્યંત એક ક્રમે રાજ્ય કરે છે, જે જયપુરના પૂર્વના રાજા ભારતીના ભારે ભક્ત હતા, જે જયપુરમાં મુસલમાનોથી નાશ કરવા અવાયું નથી, એટલે પુસ્તકોનો નાશ પણ થયો નથી, તે જયપુરના રાજદ્વારમાંનો પુસ્તકભંડાર, અને તેવા જ કાશ્મીર અને નેપાલના પુસ્તકભંડાર મિ૦ ફાર્બસના જોવામાં આવ્યા હોય એવું લાગતું નથી. માત્ર ગૂજરાતમાં ખંભાત, વડોદરા, અને અમદાવાદના ભંડારો થોડા ઘણા સાહેબે જોયા હોય એમ લાગે છે. તેઓએ મુખ્યત્વે ઇતિહાસ સંબંધિ પુસ્તકોનો પોતાની પાસે સંગ્રહ કર્યો હતો. તેમાં પ્રબંધચિંતામણિ, ભોજપ્રબંધ, દ્વાશ્રય, પૃથુરાજરાસ, કુમારપાલરાસ, રત્નમાલા, પ્રવીણસાગર, જગદેવપરમાર, બાબીવિલાસ, શ્રીપાલરાસ, કેસરરાસ, હમીરપ્રબંધ, આદિ મુખ્ય છે. તેઓને સમજી લઈ તેનો રાસમાલામાં સારો ઉપયોગ કર્યો છે.

અમુક જીર્ણ અને છિન્ન ભિન્ન થઈ ગયેલાં સ્થાન, અથવા રીતિભાતિ સાહેબના જોવામાં આવતાં કે, તત્કાલ એક કવિના જેટલી કલ્પનાઓ તેઓના મનમાં ઉત્પન્ન થતી, અને ભારે ઉત્કંઠાથી તેનું પૂર્વનું માહાત્મ્ય શોધી

કહાડવા પ્રયત્ન કરતા. શિલ્પકલામાં પોતે પ્રથમ અભ્યાસ કરેલો તેથી પ્રવીણ હતા. કોઈ પણ દેશના પૂર્વેના મહિમાને તત્કાલ દર્શાવનાર શિલ્પકલા જેવાં અન્ય સૂચક ચિહ્ન ઓછાં છે.

આ નિરન્તર ભ્રમતી પૃથિવીની પેઠે તે ઉપર આવેલા ખંડો અને દેશો પણ અનેકને અધીન થાય છે. જેમ પૃથ્વી રાત્રિને અધીન થઈ અન્ધકારને વશ થાય છે, અને દિનને અધીન થઈ પ્રકાશને વશ થાય છે; તેમ દેશો પણ કોઈ વાર પ્રજારંજક રાજ્યકર્તાને હસ્તગત થઈ રક્ષાઈ સુખી થાય છે, અને કોઈવાર પ્રજાભંજક રાજ્યકર્તાને હસ્તગત થઈ ભક્ષાઈ દુઃખી થાય છે. તે રાજ્યકર્તાનું દેશીય હોવું કે પરદેશીય હોવું, સ્વધર્મી હોવું કે વિધર્મી હોવું, એ રક્ષક ભક્ષક થવામાં વાસ્તવિક નિમિત્ત નથી હોતું. મુખ્ય આધાર રાજ્યકર્તાના જ્ઞાન, સુસ્વભાવ અને દૂરદૃષ્ટિ ઉપર રહે છે. જે રાજ્યકર્તા પ્રજાભંજક હોય છે, તે અન્તે સ્વાર્થભંજક અને શત્રુરંજક થાય છે. આ દેશમાં અનેક રાજ્યકર્તા થયા છે. પ્રખ્યાત મુસલમીન મહારાજ અકબર વિધર્મી હતા તોપણ તેના સમયમાં આ દેશ શ્રીમાન્, વર્ધમાન અને સમૃદ્ધિમાન્ હતો. આપણા હાલના બ્રિટિશ રાજ્યના વારામાં પાછો તેવો થાય છે. સારા રાજ્યકર્તાનાં રાજ્ય અધિક સુસ્થાયિ અને ચિરંજીવ પણ થાય છે. પરંતુ મધ્યના અન્ધકારકાલના રાજ્યકર્તા તેવા ન હોવાથી, આ દેશને અને તેઓને ઉભયને ભારે હાનિ થઈ છે. નાશ કરવો એમાં જ કીર્તિ છે, એવું સમજેલા અવિચારી કેટલાક રાજ્યકર્તાઓ જેમાંના ખલીફ ઓમર સંબંધમાં યૂરોપીઅન ઐતિહાસિકો લખે છે કે,-તેણે ટાલોમીનું પુસ્તકાલય બાળી મૂકી અખિલ જગત્‌ના ઇતિહાસને ભારે હાનિ કરીછે, અને અનેક વિદ્યાકલાનો નાશ કર્યો છે, તે અજી ૧૨૪૦ વર્ષે પણ આપણે વિસારી મૂકાતો નથી, તેવા રાજ્યકર્તાઓએ આ ભરતખંડનું પણ ઓછું સત્યાનાશ વાળ્યું નથી. મધ્યકાલના અંધકારના ત્રાસદાયક ઝપાટામાંથી મરણ તુલ્ય થઈ વંચી ગયેલાં, કોઈ કોઈ વિશીર્ણ સ્થલો અને ખંડિત ચિહ્નો પણ, વિચારવાનોને, આર્ય લોકોની ગતકીર્તિ અને મહિમાનાં અનુમાન કરાવવાને પરિપૂર્ણ લાગ્યાં છે. કુલીન કરનલ ટાડ અને ફાર્બસના ગ્રંથ વાંચ્યેથી પૂર્વોક્ત લેખની સત્યતા સહસા ધ્યાનમાં આવશે. ફાર્બસસાહેબે સિદ્ધપુર, અણહિલપુર, પાલીટાણા, આબુ આદિ સ્થલોએ સ્વતઃ જઇને ત્યાંનાં ભવ્ય

ખંડેરો, કીર્તિસ્તંભો, દેવાલયો, જલાશયો આદિ નિરખી જોયાં હતાં. પોતે ચિત્રકલામાં પણ પ્રવીણ હતા. પોતાને હાથે કેટલાંક ચમત્કારિક સ્થાનોનાં ચિત્ર આલેખી લઇને રાસમાલામાં મૂકેલાં છે.

એવાં રમણીય સ્થલે જોવા જતા ત્યાં કોઈનું મન દુઃખાવતા નહિ. પોતાના 'બૂટ' કહાડી જ્યાં સુધી જવાનો બાધ ન હોય ત્યાં સુધી જ જતા. અને તે પણ સામાની આજ્ઞા લઇને. જે જે સ્થલ જોતા તેના સંબંધિની જે દંતકથા ચાલતી હોય તેની, અને કંઈ તેનું માહાત્મ્ય લખાયલું હોય તો તેની પૃચ્છા કરતા, અને તેમાંથી ઉપયોગનો સાર કહાડતા. સાહેબનો સ્વભાવ હાસ્યવિનોદી પણ હતો. એક સમયે પંચાસરા પાર્શ્વનાથમાં વનરાજની મૂર્તિ જોવા પોતે ગયા હતા. ત્યાં એક હીરજી નામે ઘરડો ભાટ સાહેબની કીર્તિ સાંભલી એક પુસ્તક લઈ ભેટ કરવા આવ્યો, અને બોલ્યો કે, 'એક વાર ગાયકવાડને અમારા વૃદ્ધે એક જુનું સરસ પુસ્તક દેખાડ્યું હતું, તેથી સરકારે ખુશી થઈ એક ગામ બખશીશ આપ્યું છે. તો અંગ્રેજ તો મહોટો રાજા છે, માટે અમને એથી કંઈ વધારે આશા છે.' સાહેબને આ વાત સાંભળી બહુ હસવું આવ્યું. પછી ક૦ દલપત્તરામને કહ્યું કે 'હનુમાન્ નાટક'ની પેલી વાર્તા એ બારોટને તમે સંભલાવો. તે આ હતીઃ–એક સમયે નાટકમાં હનુમાન્‌નો વેશ આવ્યો. તેને એક માણસે કહ્યું કે "ઓ હનુમાન બાપજી! તમે મને બાયડી મેલવી આપો તો હું તમને તેલ સિંદૂર ચડાવું." હનુમાને ઉત્તર આપ્યું કે–"તને પરણાવવા મારી પાસે સ્ત્રી હોય તો હું જ કુંવારો રહું!" સાહેબે પેલા બારોટને કહ્યું કે,– 'ભાઈ! તમને ગામ આપવાની મારી શક્તિ હોત તો હું જ ચાકરી શા વાસ્તે કરત!' એ પુસ્તકાદિના સંગ્રહ સંબંધમાં એક વૃત્ત લક્ષમાં રાખવાનું છે કે સાહેબ તેમાં જે વ્યય કરતા હતા તે સ્વોપાર્જિત સ્વધનમાંથી જ કરતા હતા.

પ્રવાસમાં પગે ચાલવાનો સાહેબને અનુરાગ હતો. પાસે નકશો, નાણાની કોથલી, પીસ્તોલ અને લાકડી રાખતા. માર્ગમાં ભાત ભાતના વિવિધ વાટેમાર્ગુઓ મળે તેની સાથે, એક સાધારણ મનુષ્યની પેઠે, વાર્તા કરતા, અને તેઓને સર્વ સમાચાર પૂછી લેતા; તેથી તેઓની રીતિભાતિ, તેઓના અંતર્‌ના અનેક મનોભાવ, તેઓની ધારણાઓ, તેઓના દુઃખ સુખની વાર્તાઓ, તેઓના સરકાર વિષયના વિચાર કેવા છે તે, એ આદિ અનેક વિ-

પ્રયે સ્પષ્ટ જાણ્યામાં આવતા. કોઈ અનાથ દરિદ્રી વાટેમાર્ગુ હોય તો તેને પેલી કોથલીથી સહાય કરતા; અસમજુને સમજણુ આપી તેના મનનું સમાધાન કરતા; અને નિર્બલને સ્વબલનું સહાય આપતા. એક સમયે વનવગડામાં એક બાઈ માથે ભાર ઉચકી જતી હતી. તે બહુ થાકી ગઈ હતી, પણ તેનો ભાર ઉતરાવનાર એક ઇશ્વર વિના કોઈ ન મળે. ફાર્બસે તેને દીઠી. તેની પાસે પોતે ગયા. અને પોતાને હાથે તેનો ભાર ઉતાર્યો. આ વાર્તા તો સાધારણુ છે, પણુ એ ચારિત્ર્ય કેવું ઉત્તમ અંતઃકરણુ દર્શાવે છે, તે વાચનારે જ વિચારી લેવું. માયાલુ સ્વભાવનાં મનુષ્યનો એક પલવાર પણ સમાગમ થયો હોય તો તે વર્ષ સુધી વિસરતો નથી, તો જેને માયાલુ સ્વભાવ મિશ્રિત અનેક સદ્ગુણશીલ ફાર્બસનો સમાગમ બહુ વર્ષ રહ્યો હોય, તેની શી વાર્તા કહેવી! ફાર્બસની સાથે અનેક પ્રકારના સંબંધમાં આવેલા અનેક લોકોને મળવાનું બની શક્યું છે, તેઓને મુખેથી ફાર્બસની પ્રશંસા વિના બીજું કશું કાને પડ્યું નથી. ફાર્બસના પ્રરિચયવાળાં સર્વે મનુષ્યો એક સ્વરે તેના ગુણુ ગાય છે. ધન્ય છે ફાર્બસનું જીવન! તેનાથી અધિક ભાગ્યશાલી નર તે કિયો! કહ્યું છે કે—

"જબ તુમ આયે જગતમેં, લોક હસે તુમ રોય;
ઐસી કરણી કર ચલો, આપ હસે જગ રોય."

ફાર્બસ સંબંધમાં એવું જ થયું છે. ફાર્બસ સદ્ગત થયા પછી તેનું નામ અને ગુણુ સંભારીને અશ્રુપાત રૂપ અવાચક સતે ચિત્તવેધક શબ્દવતે ગુણુ ગાતા કેટલાક ગૃહસ્થોને પ્રત્યક્ષ દીઠા છે. અને ફાર્બસ અન્ય દેહમાં લોકનું કલ્યાણુ કર્યાથી થતા સંતોષના અકલ સુખથી, હસતો હશે.

મહીકાંઠાના પોલિટિકલ એજન્ટ પોતે હતા તેવામાં, રાજકુમારોને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો, એ બહુ આવશ્યકી વાર્તા તેઓએ પ્રથમ લક્ષમાં લીધી. સાદરામાં એક નિશાલ સ્થાપી. તે અદ્યાપિ "ફાર્બસ શાલા" નામે પ્રસિદ્ધ છે.

સન્ ૧૮૫૨. માં સાહેબની અશ્વારી ઇડર ગઈ. ઇડરના ક્ષત્રિય રાજાઓ પૂર્વે મહાપ્રતાપી અને યશોધન હતા. તેઓ કવિઓના લાડ પાલનારા હતા. તેઓએ પોતાના રાજ્યનો અર્ધો ભાગ તો કવિઓને ત્યાગ (પ્રીતિદાન)માં આપ્યો હતો. એ વાર્તા સાહેબના જાણ્યામાં આવી; તે ઉપરથી કવિઓનો મેલો

કરવાનું એ ઇડર યોગ્ય સ્થાન ગણી ત્યાં કવિમેળો કરયો. મહારાજ ભુવનસિંહજી પાસે કવિઓને પત્ર લખાવી નિમંત્ર્યા તેઓની કવિતા પોતે સાંભળતા. તેમાંથી પોતાને ઉપયોગિની વાર્તા તારવી કહાડતા. પોતાની શક્તિને અનુસરી કવિઓની યોગ્યતાપ્રમાણે તેઓને માનવસ્ત્ર આપી વિદાય કરતા; તે સાથે તેઓને નમ્રતાપૂર્વક કહેતા કે "હું તમને તમારા ગુણ પ્રમાણે આપી શકતો નથી." ફાર્બસનો સ્વભાવ દયાલુ અને ધર્મનિષ્ઠ હતો. પોતાના આયપતમાંથી ધર્મદાય કહાડવાનો આપણા લોકમાં ચાલ છે, તે પ્રથા ફાર્બસે પકડી હતી. એક સમયે પ્રવાસ કરતાં દાંતામાં આવી પહોંચ્યા. તહિં એક તીર્થવાસી બ્રાહ્મણ સાંજની વેલાએ આવી યાચતો આખા ગામમાં ફરયો, પણ અન્ન મલ્યું નહિ, તેથી નિરાશ થઈ એક બાગમાં ગયો. ત્યાં પડ્યો પડ્યો પોકાર કરતો હતો કે "ભલા ભગવાન્! તેં શું ધાર્યું છે! આખા ગામમાં કોઈ દયાલુ દાતા ન મળે! ભર વસ્તીમાં મારે ભુખ્યાં આલોટવા કાલ! કોઈ ઈશ્વરનો લાલ નહિ હોય!' ઇત્યાદિ કહી નિઃશ્વાસ નાખતો અંતરમાં ઈશ્વરને નિર્દય માનવા લાગ્યો. પણ ઈશ્વરના લાલ નીકળ્યા. ફાર્બસને કાને તેના શબ્દો પડતાં જ તેણે ઈશ્વરનો મહિમા દેખાડ્યો. અંતરીક્ષથી ઉત્તરે એમ કવિ દલપરામને મોકલીને, તે બ્રાહ્મણને પાકુ સાકરનું શીધું અપાવ્યું; પછી ત્યાં સદાવ્રત બાંધ્યું. જે કોઈ અનાથ હિંદુ, મુસલમાન, કે પછી ગમે તે આવે તેને ઘી સાકર સાથે પાકુ શીધુ ફાર્બસના સદાવ્રતમાંથી મળતું. શુભ કાર્યોમાં ફાર્બસનો બધો પગાર ખરચાતો હતો એટલું જ નહિ પણ ઉલટા વિલાયતથી રૂપીઆ મંગાવવા પડતા, એવા ઉદાર મનથી તે ખરચ કરતા.

દાંતેથી ફાર્બસ સાહેબ અંબામાતાએ જઈ આબુજી ગયા. આબુજીના શાન્ત, શીતલ અને ઈશ્વિર લીલાથી ભરપૂર પર્વતને નિરખી, અમદાવાદ ભણી આવવાસારૂ દાંતામાં પાછા આવ્યા. સાહેબની અમદાવાદ બદલી થઈ તેથી આખો મહીકાંઠો ખેદ પામ્યો. રાજાથી તે રંક સુધી જેને સમાન રીતિએ ફાર્બસના સ્નેહે સુખી કરયા હતા, તે સર્વ તેના વિયોગથી ભારે શોકાતુર થયા હતા.

સન૧૮૫૩ ના જુન માસમાં ફાર્બસ સાહેબ અમદાવાદના ન્યાયાધીશ થયા. ત્યાં પોતાનું કાર્ય કોમલ અને સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી (પણ જોઇયે તે કરતાં જરા વધારે વિશ્વાસ કાર્યભારીઓ ઉપર રાખી) ચલાવી સર્વને સદય ન્યાય આપતા એ તો પ્રસિદ્ધ છે.

ગૂર્જરાતના મહિમાનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાના હેતુથી, પોતે તેનાં અનેક માર્ગેથી સાધન સંપાદન કરતા હતા, તે આપણા જાણવામાં ઉપર આવ્યું છે. તે સર્વ સામગ્રી સાથે લઈ તા૦ ૨૮ મી માર્ચ સન્ ૧૮૫૪ માં યૂરોપ સિધાવ્યા. ગૂર્જરાતથી તેનું તનુ દૂર યૂરોપ ગયું, પણ તેનું મન ગૂર્જરાતમાં જ હતું. ત્યાં રહીને પણ ગૂર્જરાતની જ સેવા કરયાં કરી. '**રાસમાલા**' નામે સુંદર પુસ્તક ત્યાં રચ્યું. 'ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કમ્પની'ની 'કોર્ટઆવ ડરે-કટર્સ'ના સ્વાધીનમાં આ દેશને લગતા લેખ-પત્રો હતાં, તે અતિ શ્રમ વેઠી વાચી તેમાંનો આ દેશને લગતો સાર કહાડી, **રાસમાલાનું** પુસ્તક પરિપૂર્ણ કરયું. તે સન ૧૮૫૬ માં બે ભાગમાં લંડનમાં રિચર્ડસન બ્રધર્સના મુદ્રા-યંત્રાલયમાં સુંદર મુદ્રાંકિત કરાવી સચિત્ર પ્રસિદ્ધ કરયું. એ પુસ્તકના ઉપર વિ-લાયતનાં પત્રોએ અને હિંદુસ્થાનનાં પત્રોએ* તથા બીજા કેટલાક સંભા-વિત વિદ્વાન્ પુરુષોએ× બહુ સારા અભિપ્રાય આપ્યા છે. સ્થલસંકોચને લીધે તેનો અત્ર સમાવેશ કરી શકાતો નથી. અને તેમ કરવાનું આવશ્યક પણ જણાતું નથી, કારણ કે જે સારૂ જ છે, તેને સંમતિનું આવશ્યક બહુ રહેતું નથી. એક કવિ કવે છે કે—

"કવિતાને કસ્તૂરી તે સાક્ષી વિના સિદ્ધ થાય."

એ સત્ય છે. **રાસમાલા** વાચેથી તેના ગુણો રસજ્ઞોને તત્કાલ જણાશે જ. **રાસમાલામાં** પોતાની બન્ને પ્રકારની કલમથી (ચિત્રની અને લેખનની) ગૂર્જરાત ઉપર પ્રકાશ નાખ્યો છે. ટાડની પેઠે તેઓએ ગૂર્જરાષ્ટ્રના પ્રાચી-નકાલનો મહિમા ભરેલો ઉત્કર્ષ, અને અર્વાચીન કાલની તેની પતિતદશા, એ ઉભયનો વિલક્ષણ વિરોધ જોતાં, તેઓના મનમાં અનુકંપા પ્રકટ થઇ, તેથી રસાર્દ્ર હૃદયે, તેણે કોઈ કોઈ પ્રસંગે જે ગૂર્જરાતના ગુણ ગાઈ તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરયો છે, તે અખિલ ગૂર્જરાતી મંડલને ઉપકારી કરવાને પરિપૂર્ણ છે.

સ્વદેશના નિર્બંધ સ્વચ્છ અને શીતલ વાતાવરણમાં પોણાત્રણ વર્ષ રાસમાલાની રચના રચવામાં સફલ કરી પાછા સન ૧૮૫૬ ના નોવેંબર

---

* Overland Mail. The Athenæum. The Daily News. The Saturday Review. The Calcutta Review. &c.

× The Director of Public Instruction. Sir. H. M. Lawrence, K. C. B. Dr. Wilson. Lord Elphinstone. &c.

માસમાં આ દેશમાં પધારયા. તા૦ ૧૦ મી જાન્યુઆરી સન ૧૮૫૭ માં સુરતના ન્યાયાધીશ થયા, અને એક માસના અંદર પાછા સરકારના પ્રતિનિધિ (એજન્ટ) થયા. ફાર્બસની તીવ્રબુદ્ધિ અને ન્યાય કરવામાં તેનો વિવેક જોઈ, સરકારને તેઓના ઉપર એવો વિશ્વાસ આવી ગયો હતો કે, કોઈ પણ કઠિન કાર્ય હોય તો તે ફાર્બસને સ્વાધીન કરવામાં આવતું. સન ૧૮૫૭ ના મે માસમાં ભરૂચના મુસલમીનો અને પારસીઓ વચ્ચે જે મ્હોટો કલહ થયો હતો, તેમાંના અપરાધીઓનો નિર્ણય કરવા મિ. ફાર્બસને નિ-યોજ્યા. તે કાર્ય કરતાં જરા અધીરતા અને ઉતાવળ થઈ હતી, તો પણ તેઓએ એવી સારી રીતિએ દીર્ઘદષ્ટિથી અને વિવેકથી સત્ય શોધી, નિરપ-રાધી અને અપરાધીઓને વિણી કહાડ્યા કે, સર્વને આશ્ચર્ય લાગ્યું, અને કોઈ પક્ષવાલાને, 'અન્યાય થયો' એવું કહેવા અવકાશ રહ્યો નહિ. તેણે સન ૧૮૫૭ ના આગસ્ટમાં કામ ચલાવી તે જ માસમાં પૂરૂં કરયું. એ ભારે કાર્ય સારૂ મારિસના 'સદર અદાલતમા ફેંસલાના' આઠમા ભાગના પૃષ્ઠ ૪૭૬ મે લખે છે કે—

"એ કામમાં કરેલી પરીક્ષા (તપાસ) મિ. ફાર્બસને એટલી બધી માનદ છે કે તેની અસંકુચિત પ્રશંસા કોર્ટ (સદર અદાલત) કરી શકતી નથી તેથી વિશેષ ખેદ પામે છે."

કોઇનું કલ્યાણ કરવું તે અનેક પ્રકારે થાય છે. તેમાં મુખ્ય બે છે. અજ્ઞાત કિંવા પરોક્ષ, અને પ્રત્યક્ષ કિંવા અપરોક્ષ. આપણે ઉપર જે વૃત્તાંત જાણ્યો તે ફાર્બસે આપણું અપરોક્ષ કલ્યાણ કરયું તેનો છે. સ્વાર્થ રહિત ઉત્તમ પ્રકૃતિના પુરુષોનો, કર્તાનું નામ જણાય નહિ એવું પરોક્ષ કલ્યાણ કરવું, એ પણ એક સ્વભાવ હોય છે. પરોક્ષ કલ્યાણકારી થવું એ સાત્વિક ધર્માત્માઓના હૃદય ઉપર આવતાં સુવાસિત પુષ્પફલવત્ છે. અને તેનો પરિણામ બહુને કલ્યાણકારી થાય છે.

ફાર્બસે આપણું પરોક્ષ કલ્યાણ કરવામાં પણ ન્યૂનતા રાખી નથી; અને તે પણ એવા અવસરે કે જેનું મૂલ્ય થાય નહિ. સન્ ૧૮૫૭ ના વ-ર્ષમાં બલવો થયો. તે વેલા ક્રોધાવેશમાંઆવી પડી યૂરોપીઅનો સર્વ દેશીય લોકને ધિકારવા લાગ્યા. અપરાધી વા નિરપરાધીના વિવેકને વિસારી મૂકી, કોઇને લાભ નહિ અને મન સર્વનાં દુઃખાય એવાં લખાણ વર્તમાન પત્રાદિમાં

લખી અત્રના અને યૂરોપના લોકોના મનમાં સર્વ દેશીયો વિષે નીચા અભિપ્રાય તેઓ કરાવવા મંડયા. એવાઓએ દેશીયોને મહાઘાતકી પ્રાણી જેવા વિરૂપ ચિત્રી, તેઓના ઉપર સારા લોકોનો તિરસ્કાર અને કોપ થાય એવું કરવા માંડ્યું. બરછીની અણીકરતાં, ક્રૂર કલમથી અણી કોઈ કોઈ વેલા વિશેષ બલતી અને ત્રાસદાયિકા જણાઈ છે, અને તોપોના ધડાકા કરતાં વિચારના તુમુલ ગંભીર ઘોષો બહુ દૂર દેશ જઈ પહોંચ્યા છે, અને ભારે રોળ વાળી દીધો છે. બળવાનો કાલ પણ વિલક્ષણ હતો. નિરપરાધી દેશીયોને શસ્ત્રઅસ્ત્રથી બલવાની વેલા જેટલી હાનિ થતી, તેનાકરતાં સહસ્ત્ર ગુણિત અધિક હાનિ વર્તમાનપત્રોમાં વિરુદ્ધ લખનારા કરી શકતા. તે વિષમકાલે વિવેકી ફાર્બસે ન્યાયપક્ષ પકડ્યો હતો, એ થોડાના જ જાણ્યામાં હશે. પોતે તે વેલા ગૂજરાતમાં હતા. ચોપાસથી, દેશીયો કુભાંડી છે, દેશીયો ઘાતકી છે, દેશીયો કોઈ પ્રકારનો વિશ્વાસ રાખવા યોગ્ય નથી, દેશીયોને પશુ જેવા ગણી તે પ્રમાણે તેઓના પ્રતિ વર્તવું જોઈયે, ઇત્યાદિ, એવા અવિવેકી અને અવિચારી શબ્દોની ગર્જનાઓ, સેતુબંધ રામેશ્વરથી તે હુરદ્વારસુધી, અને જગન્નાથજીથી તે દ્વારિકા સુધી, યૂરોપીયોમાં પથરાઈ રહી હતી. તેને ભેદીને સત્ય સંભળાવવા અને દર્શાવવાને વિરલ વીરો શક્તિમાન્ હતા. પરંતુ તે વિરલ વિવેકી વીરોએ ધર્મપક્ષની ઢાલથી ઘણું જ કરયુંછે. તેમાં કલકત્તામાં 'હિંદુપેટ્રિઅટ'વાળો હરિશ્ચંદ્ર, મુંબઇમાં 'બૉમ્બે ટાઇમ્સ' (જે પાછળથી 'ટાઇમ્સ આવ ઈંડીઆ' કહેવાય છે) તેનો તંત્રી મિ. રાબર્ટ નાઇટ આદિ હતા. ફાર્બસે તે સમયે પ્રસક્ષ નહિ પણ પરોક્ષ રીતિએ લેખનવતે આપણા દેશની સારી સેવા કરી છે. રાજનીતિસંબંધમાં ફાર્બસ સાહેબના વિચાર, આપણાં તત્રભવતી મહારાણી અને તેઓના કેટલાક ઉદાર રાજપુરુષોના ઉચ્ચ વિચારો હોય છે, તેને અનુસરતા હતા. તેવાઓના રાજનીતિ સંબંધના વિચારો રાજા પ્રજા ઉભયને લાભકારી અને પ્રશંસનીય હોય છે. તેઓનો નિર્ણય છે કે,–શસ્ત્રાસ્ત્રના બલથી કોઇપણ પ્રજાને ચિરકાલ સુધી સ્વાધીનમાં રાખી શકાતી નથી. તેઓ સર્વ જાતિની પ્રજા ઉપર સમાન ભાવ રાખે છે. તેઓ દેશીય વિદેશીયમાં અથવા જાતીય વિજાતીયમાં અન્તર ગણતા નથી. સર્વ પ્રજાનું દુઃખભંજન કરવું અને મનરંજન કરવું એ જ રાજધર્મ માને છે. તેઓ પ્રજાની પ્રીતિમાં જ સબલા રાજનીતિ ગણે છે. ઉતરના વર્ગના સામાન્યલોક રાજ્યાધિકાર પામે છે તેઓની

દૃષ્ટિ એવી રહી શકતી નથી, તેઓ ગર્વી હોય છે અને તાત્કાલિકી સ્વાર્થ-સિદ્ધિ સારૂ ભેદબુદ્ધિ ઉપજાવે છે; અને રાજ્યાધિકારનો આશ્રય આડે લઈ સ્વચ્છંદ-તાથી વર્તે છે. પરંતુ આપણાં તત્રભવતી મહારાજ્ઞીના પ્રધાન મંડલમાં કેવા સારા અને યોગ્ય વિચારો વર્તે છે, એ પ્રસંગોપાત્ત અનેકવાર પ્રસિદ્ધ થયાં જાય છે, તે લક્ષમાં ન રાખી તેઓ રાજદ્રોહના દોષમાં આવે છે. મહા-રાજ્ઞી શ્રી રાજ્યાસને વિરાજ્યાં તેના દશ વર્ષ પશ્ચાત્, અને આ દે-શમાં બલવો થયો તેના દશ વર્ષ પૂર્વે, સન ૧૮૪૭માં એક રાજલેખ લખા-યો છે. તે લેખ સર્વ રાજ્યકર્તાના હિતાર્થ અને સ્મરણાર્થ અત્ર અવતારાય છે.

યુરોપમાં પોર્ટુગાલદેશમાં રાજકર્ત્રીના પક્ષપાતથી અવ્યવસ્થા ચાલતી હતી. તે વેળા આપણાં તત્રભવતી મહારાજ્ઞીના મંત્રી લાર્ડ. પામર્સ્ટને સ્વ-રાજ્યના રાજદૂતદ્વારા પોર્ટુગલની રાજ્ઞીને જે સન્દેશો લખ્યો હતો તે આ પ્રમાણે છે.

Lord Palmerston's despatch to Sir H. Seymour, the English minister at Lisbon, dated 5th February 1847.

"The Queen should remember that unless she "shows herself to be the Sovereign of the whole "nation, she cannot expect the whole nation to re-"gard and love her as their Sovereign; and that a "throne whose stability rests on the point of the "bayonet has a very ticklish and uncertain basis. "Pray preach all these things, and such others as may "occur to you in the same spirit."

Life of the Prince Consort. People's Edition. Part I. page 70.

જેણે અન્યાય કરયા હોય છે, તેને એવા કોઈઅસાધારણ સૂક્ષ્મ સમ-યમાં ભારે ભય રહે છે. પેલા પોતે જ કરેલા અન્યાય તે કાલે ભયનો વેશ ધરી બેસે છે; અને તેને બીવરાવે છે. ફાર્બસે તો ન્યાય અને લોકનું કલ્યા-ણ જ કરયાં કરયું હતું, તેથી એવા ભયંકર કાલમાં પણ તેનું મન સદા

નિર્ભય રહેતું હતું. પોતાના અન્ય યૂરોપીય મિત્રોને પણ પત્રદ્વારા નિર્ભય રહેવાનું કારણ સહિત લખી તેઓની ચિંતા ઓછી કરાવતા. એ રીતિએ પોતાના અનુભવથી તેઓના મનનું સમાધાન કરી બહુ યૂરોપીયોને અને તેઓની સુકુમારી સ્ત્રીઓને ભયના ભારે દુઃખથી મુક્ત કરયાં છે. એક મિત્રને ફાર્બસ લખેછે કેઃ-" We are all right here, though some of us very absurdly alarmed, and people who know nothing of what has gone on for the last thirty years, are very distrustful of the Gaekwad, the Rajput chiefs and every body in general." "અમે તો નિર્ભય સ્વસ્થ છિયે, જો કે આપણમાંના કેટલાક નિરર્થક ભયભીત થઈ રહે છે; અને જે લોકોને ગયાં ત્રીશ વર્ષમાં શું શું થયું છે તેની કઈં જાણ નથી તેઓને ગાયકવાડનો, રજપૂત રાજાઓનો અને સાધારણતઃ કોઈ એકનો પણ વિશ્વાસ આવતો નથી." એમ રાજ્યકર્ત્તા લોકને ધૈર્ય આપતા અને તેથી વિશ્વાસ ન ત્રુટી સમાધાન રહેતું. ભારે બલવાના સમયમાં પણ ગૂર્જરાતમાં શાન્તિ રહી હતી તેમાં,-ફાર્બસ જેવા સદ્‌ગૃહસ્થોના, સદ્‌ગુણથી અને વિવેકથી રાજ્યકર્તાનો અને પ્રજાનો સંબંધ ગૂજરાતમાં સજ્જડ રહેતો-એ એક મુખ્ય કારણ હતું. એ સંબંધમાં ફાર્બસને એક પત્ર લખી સરકારે ઉપકાર માન્યો છે.

"મુંબઈ ત્રૈમાસિક વાર્તિકપત્ર" માં (Bombay Quarterly Review) પણ ફાર્બસ સાહેબના લેખો આવતા. તે એવા સમભાવથી લખાતા કે તેના વાચકને આ દેશ ભણી સદ્‌ભાવ થાય. "મુંબઈ ત્રૈમાસિક વાર્તિકપત્ર" ના એપ્રીલ સન ૧૮૫૭ માં, દશમા અંકમાં, 'ભરતખંડનું કલાકૌશલ્ય' 'Indian Architecture' ઉપર ફાર્બસે વાર્તિક લખ્યું છે. તે એવા હેતુથી કે, ગૂર્જરાતનો મહિમા તેનાં બાંધકામોનાં ખંડિત ચિહ્નથી પોતે જાણ્યો, તેમ અખિલ ભરતખંડનો મહિમા તેનાં અલૌકિક કલાકૌશલ્યનાં પ્રાચીન ચિહ્નથી, રાજ્યકર્તા લોક જાણે; અને તેનો મહિમા અને તેની કુલીનતા જાણી તેના ઉપર અનુકંપા આણી પ્રીતિ કરે. કલ્યાણ કરવું એ તો પછી પ્રીતિનું અનિવાર્ય ફલ છે.

તે જ પત્રના સન્ ૧૮૫૭ના જુલાઈ માસવાળા ૧૧ મા અંકમાં સર જોહ્‌ન માલ્કોમ જેવા એક હિતકારી રાજ્યકર્તાના જીવનચરિત્ર ઉપર વાર્તિક લખ્યું છે. રાજ્યાધિકારીઓએ પ્રજા પ્રતિ કેમ વર્ત્તવું, એ સંબંધિની સારી સૂચનાઓ તેમાં છે. સત્‌પુરુષનાં જીવનચરિત્ર છે તે દર્પણસમ છે. તેમાં

દૃષ્ટિ નાખ્યાથી મનુષ્ય પોતાના દોષો પોતે જુવે છે. બીજું કોઈ આપણા દોષ આપણને દેખાડે છે ત્યારે આપણને રુચતું નથી. દોષ દેખાડનાર ઉપર રોષ આવે છે, મન પીડા પામે છે અને કોપાઈ સામુ થવાનું કરે છે. તેથી પેલા દોષ સુધરતા નથી પણ ઉલટા સજડ થાયછે. એ આદિ બાધ સદ્‌ગુણીનાં સચ્ચરિત્ર દૂર કરે છે. પોતાના દોષ પોતે દીઠા કે તેને દૂર કરવાનું સમજણાને સ્વાભાવિક મન થાય છે. ફાર્બસે, માલ્કોમનું ચરિત્ર યૂરોપીયો આગળ ધરી, એ અર્થ સાધવા યત્ન કર્યો છે. તેમાં સમાવેશ કરેલાં થોડાં વાક્યો અત્ર નિરર્થક નહિ કહેવાય—

માલ્કોમનો સ્વભાવ.—"[૧]જય મેળવાય તો તે પ્રત્યેકને રાજી રાખી મેળવવો એવો તેનો નિયમ હતો એટલું જ નહિ પણ તેમાં જ તેને આનંદ થતો. તે પિંડે સાધુસ્વભાવનો અને આડંબરવિનાના આચારનો હતો." (રાજદૂત થઈને ઈરાનમાં તે ગયો હતો અને ત્યાં બ્રિટનદેશનો મહિમા તેણે સ્થાપિત કર્યો હતો, ઇત્યાદિ લખી ફાર્બસ કહે છે કેઃ)—"જો કદાપિ તેથી રાજ્યનાં ભવિષ્ય નહિ બદલાયાં હોય પણ તેણે 'સદા કાલના દર્પણમાં' એક શૂરવીર અને નિર્મલ મનના સરલ ઇંગ્લિશ જ-

---

૧ "Moreover it was as much a principle as it was a pleasure with him to achieve success, whenever he could, by keeping every one in good humour". page 112.

× × × × × ×

"He was personally a man of simple habits and unostentatious demeanour." page 112.

× × × × × ×

"If it did not change the destinies of kingdoms, it certainly left "in the mirror of perpetuity" the image of a brave, frank Englishman." page 114.

× × × × × ×

"His native visitors he was wont always to receive not only with unfailing courtesy but with that thorough understanding of the character and circumstances of each individual,.............. he seldom failed to send them away gratified." page 117.

નનું પ્રતિબિંબ પાડ્યું છે. કોઈ દેશીયો મળવા આવતા તેઓનો માલ્કોમ બહુ વિનયપૂર્વક આદર સત્કાર કરતો એટલું જ નહિ, કિંતુ મલવા આવનાર પ્રત્યેક મનુષ્યનો સ્વભાવ અને તેની દશા યથાર્થ સમજી તે પ્રમાણે વર્ત્તતો; ... મળવા આવનારા પાછા વળતાં સંતોષ અને આનંદ પામતા." ઈરાનમાં પોટેટોઝની પ્રથમ વાવણી માલ્કોમે કરાવી છે, તેથી તેનું નામ સારૂ રહેશે એવું સર. જેમ્સ માકિન્ટાશ લખે છે. પણ ફાર્બસ સાહેબ કહે છે કેઃ—" માલ્કોમે એક એથી પણ વિશેષ ફલપ્રદ બીજ રોપ્યું છે. * * માલ્કોમના ઈરાનમાં પ્રવાસથી એવા તો પ્રખ્યાત ગ્રંથ ઉત્પન્ન થયા છે કે, જેણે એશિયા ઉપર પ્રકાશ નાખ્યો છે, જેણે યૂરોપને ઉપદેશ આપ્યો છે, અને જેણે આપણા દેશના (ઈંગ્લાન્ડના) સાહિત્યને શોભાવ્યું છે." * *" માલ્કમ પંથનું મુખ્ય તત્ત્વ બે શબ્દમાં છે.—સુગમ્યતા અને પરકાર્યની અચર્ચા—" Accessibility and non-interference—. તે પોતે દશે દ્વાર ખુલ્લાં મૂકી પોતાના સ્થાનમાં બિરાજતો. જે દેશીયો મળવા આવતા, તે સમાધાન અને સંતોષ લઈ પાછા વળતા." ફાર્બસ કહેછે કે "એ ખેદકારક વાર્તા છે કે હાલમાં એવા પુરુષ ભરતખંડમાં થોડા છે. પ્રથમ તો દેશીઓને સારૂ દ્વાર જ ખુલ્લાં ભાગ્યે હોય છે; તેમ કરતાં કોઇને પ્રવેશ કરવાનું બની આવ્યું તો, અંદર, પોતાના વિષે જાણનાર અને સમભાવવાન્ પુરુષ મળવા એતો તેથી પણ ક્વચિત્. રાજાપ્રજામાં અંતર પડે છે તે એ જ કારણથી. પછી ધુંધવાતા ઢગલા ઉપર એક તનખો પડે છે એટલે તે શલગી ઉઠે છે. જે મનુષ્યો માલ્કોમ સારૂ પ્રાણ પાથરવા તત્પર હોત તે જ મનુષ્યો કંટાલીને રાજ્યબંધનથી નરમ પડી, બલવામાં અને ઘાતકી કામોમાં સામીલ થાય છે. ઈત્યાદિ ઈ૦ ઈ૦ " અનેક સપ્રમાણ વાર્ત્તાઓ લખી માલ્કોમનું જીવન વખાણ્યું છે; અને તેવા ગુણોનું પ્રતિબિંબ પોતે જ હતા, તેથી પોતાનું લખેલું પાછું પોતે જ સ્પષ્ટ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. ફાર્બસસાહેબ માલ્કોમપંથી હતા. તે પંથ અથવા સંપ્રદાયના ગૃહસ્થો પરમાર્થી, વિનયી, પરોપકારી, કૃપાલુ, વિવેકી, દીનના નાથ, સર્વને પોતાના બાંધવ જેવા માનનાર, સ્વતંત્ર, તથા આ દેશનું કલ્યાણ ઇચ્છનાર અને કરનાર હતા.

રાજા પ્રજા વચ્ચેનાં કાર્યોમાં, તાત્કાલિક સ્વાર્થસાધક અધિકારીઓભણીથી, પ્રજાને થતા અન્યાય વિષે ફાર્બસ સાહેબના વિચાર દૂરદષ્ટિ વાળા, સર્વને લાભકારક, અને યથાર્થ હતા. તે કહે છે કેઃ—" ન્યાય કરવામાં કિઞ્ચિત્

*પણ પક્ષપાત કરવાથી આપણા વિશ્વાસ ઉપર જેટલો ધક્કો લાગે, અને તેનો જે પરિણામ થાય, તે પચાશેક આખા પ્રાન્તો હાથમાંથી જાય, તેના કરતાં પણ વિશેષ હાનિકારક છે એવું માલ્કોમ માનતા. અરે! આપણી જ પ્રજા સાથેના, અને બીજા માંડલિક રાજા સાથેના, આપણા કરારોના અર્થ કરવામાં, બ્રિટિશ સરકાર અને તેના કાર્યભારીઓ કેટલો બધો પક્ષ કરે છે; તેઓ પોતાને ફાવે એવા અર્થ કહાડે છે, કારણ કે બલ પોતાના પક્ષમાં છે. આપણે આપણી મેળે વિશ્વાસ વિષે અહંકારની વાતો ગમે તે કરિયે, પણ કોઈ દેશીયસાથે જેને બરાબર સમાગમ હોય, તેના જાણ્યામાં આવશે કે, દેશીયો આપણી પ્રામાણિકતા વિષે કેવા વિચાર રાખે છે. સિંહમનુષ્યની લડાઈના ચિત્રમાં મનુષ્ય સિંહને સહસા જીતે છે, એવું મનુષ્યો ચિત્રે છે, પરંતુ તે જ ચિત્ર જો સિંહ ચિત્રે તો કંઈ બીજા જ પ્રકારનું ચિત્ર. પ્રખ્યાત આર્થર વેલેસ્લી (ડ્યુક આવ વેલિંગટન) અને માલ્કોમનું પણ એ જ મત હતું. એક પ્રસંગે ગોવાલિયેર વિષેની ચર્ચામાં વેલેસ્લી માલ્કોમને લખે છે કે:—[1]"આપણી પ્રા-

---

*" He believed that if we determine a case of disputable nature in our own favour, because we had the power, we should give a blow to the existing reliance upon our faith that would be more injurious to our interests than the loss of fifty provinces. We fear that in things small as in things great, in times present as in times past, with individuals as with states, the British Government in India and its officials have too often been guilty of–shall we call it only?—the mistake of interpreting treaties and agreements in a one--sided manner, because on that one side lay all the power. We boast, and with general truth, of our faith; but no one who has been in the habit of conversing with the natives of India, and who has the capacity of appreciating their feelings, can fail to be aware that *in their opinion* serious deductions should be made from the claim to unsullied integrity which we assert, and that the picture would be coloured some–what less brightly were the lion painting the portrait of the man." Page 119–120.

(૧) Arthur Wellesley writes to Malcolm that:—" I would

પ્રામાણિકતાની કીર્ત્તિ જાળવવાને સારૂ ગોવાલિયર અને હિંદુસ્થાનના બીજા દેશો દશવાર નોછાવર કરિયે તો પણ કંઈ નથી. ઈ૦' મદ્રાસ પ્રાન્તમાં વેલોરનો બલવો થયો તે સમયે તે બલવો કરનારાએ બલવો બ્રિટિશ અધિકારીઓના અન્યાય અને અજ્ઞાનથી કરયો હતો, એવું માની, તે દેશીયોને માલ્કમ આદિ કેટલાક ગૃહસ્થો નિરપરાધી ગણતા, તે વિષે લખતાં ફાર્બસ લખે છે કે-'તે[2] (માલ્કોમ) માનતો કે કઠોરતાનાં અથવા બલનાં વિશેક ઉદાહરણના કર્તાં મનની મહત્તા અને દયા જો સરકાર બતાવે તો તેથી ઉદાર મન ઉપર અધિક અસર થાય.' મધ્યપ્રાંતમાં સમાધાન થયું તે પ્રસંગે માલ્કોમ એલ્ફીન્સ્ટનને લખે છે કે:—'જે સારૂ થયું છે તેનું મુખ્ય રહસ્ય તો આ છે કે, પોતાની મેળે કોઈના દોષો ક્ષય થાય એમ હોય તો તેમ થતા સુધી હું ધૈર્યથી સહન કરૂં છું. અકસ્માત્ સહસા સુધારા અને વેગવાન્ પરિવર્તનનો હું પક્ષવાદી નથી.[3] ઈ. ઈ. ઈ. માલ્કોમના ચરિત્ર વિષે લખતાં પોતાના આભ્યંતર વિચાર દર્શાવ્યા છે.

એ માલકામના જીવનચરિત ઉપરનું વાર્ત્તિક સમાપ્ત કરતાં ફાર્બ-સ લખે છે કે:—

"It is melancholy to think how little our late

---

sacrifice Gwaliar or every other frontier of India, ten times over, in order to preserve our credit for scrupulous good faith ....What brought me through many difficulties in the war and the negociations of peace? The British good faith, and nothing elese," page 120.

(૨) "He (Malcolm) believed that the clemency and magnanimity of Government would have had more effect in the minds of liberal men, than twenty examples of severity." Page 125.

3. Malcolm to Elphinstone:—But the chief secret is—I am very tolerant of abuses, and can wait with patience to see them die their natural death. I am no advocate, God knows, for sudden reforms or violent charges. These are, indeed, the rocks of the sea in which we are now afloat."

conduct in India has accorded with the wise principles of Sir John Malcolm.........We cannot especially regard without anxiety the rapid growth, among both our military and civil officers, of a supercilious contempt for every thing which relates to the customs and feelings of India.........It is seldom that a native now finds the 'four doors open', less often perhaps still that when he gains admittance he meets with either knowledge of, or sympathy with, *himself*, within". Page 139.

પૂર્વોક્ત 'મુંબઈ ત્રૈમાસિક વાર્તિકપત્ર'ના સન ૧૮૫૮ ના જુલાઇથી સપ્ટેંબરવાળા અંક ૧૪ માં " 'આઉડ' (અયોધ્યા) એવા નામના મથાળા નીચે ફાંકસે જે નિષ્પક્ષપાતથી રાજાપ્રજાને હિતકારક ઉત્તમ વિચારો દર્શાવ્યા છે તેમાંનો કિંચિત્ સાર લઈ સ્થલસંકોચને લીધે અવે આ વિષય સમાપ્તિ ઉપર લાવવો પડે છે.

"જે રજપૂત રાજાઓનો અને ઠાકૂરોનો, મુસલમીનથી કે મરાઠાથી કોઈ કાલે પણ પૂરો પરાભવ થઈ શક્યો નથી, તેવા રજપૂતોનું, ચિરકાલના અને વંશ પરંપરાના સ્થાવર ગ્રાસ–વતન અથવા જાગીરો–ઉપરનું સ્વામિત્વ, અને સાધારણ ખેડુતોનો પોતે સાંથેલી જમીન ઉપરનો હક્ક, તેમાં આપણ કશું અંતર ગણતા નથી! એક દેશ ગમે તે પ્રકારે આપણને મળ્યો, એટલે તેમાં બીજાના સ્વત્વ (હક્ક) વિષે આપણે ગમે તેમ અર્થ કહાડી આપણું ફાવતું કરિયે છિયે. * * * અયોધ્યાના નામના મુસલમાન રાજાને જિત્યો. તેનું અર્ધ રાજ્ય ખુંચાવી લીધું અને અર્ધ પાછું આપ્યું. એમ કરીને, જે રજપૂત ભૂમીશ્વરો–વતનદારો–પૃથુરાજ ચોહાણના સમયથી મુસલમીનોને અટકાવી રહ્યા હતા, અને જે રજપૂતોનું મુસલમીનોથી નામ ન દેવાતું; તે રજપૂતોને, આપણા સૈન્યના બલની સહાયતાથી મુસલમીનોને સ્વાધીન કરિયે છિયે. આપણે લઈ લીધેલા ભાગમાં પણ, શસ્ત્રઅસ્ત્રના સાધનથી નહિ તો, તેના જેવા જ પણ જરા શાન્ત ધારાના સાધનથી, આપણે પણ એ જ કામ કરિયેછિયે. તેથી પ્રાચીન કુટુંબોનો મૂલમાંથી નાશ થઈ ગયો છે.

ગૂજરાતમાં ગાયકવાડે પણ આપણને થોડી લાલચ આપી, આપણી પાસે એ જ રીતિએ કરાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. જો આપણે એમ કર્યું હોત તો કાઠિયાવાડ (સુરાષ્ટ્ર) ના રાજાઓનું ઉચ્છેદન વા નિકર્તન થયું હત, કિંવા જે અવ્યવસ્થા-દુર્દશા-અયોધ્યામાં થઈ છે, તે દશા ગૂજરાતમાં થાત. લાર્ડ વેલેસ્લીના પ્રતાપથી સંકટ દૂર થયાં. તેણે ગાયકવાડને અને સુરાષ્ટ્રના રાજાને ઉભયને અનુકૂલ આવે એવું સમાધાન કરવાનું સૂચવ્યું. સાત્ત્વિકવૃત્તિના જોનાથાન ડંકન અને પ્રવીણ કર્નલ વાકરે લાર્ડ વેલેસ્લીનો વિચાર સિદ્ધ કર્યો. જેથી ઝાલા અને ગોહિલ વંશો અમર રહ્યા, ગાયકવાડ ઋણમુક્ત થયા, અને ગૂજરાતમાં પંચાશ વર્ષસુધી એવી શાન્તિ રહેવાની કે જેવી શાન્તિ અણહિલપુરનો રાજદંડ દ્વિતીય ભીમદેવના હાથમાંથી પડ્યો ત્યારથી ગૂજરાતે દીઠી નથી ** અયોધ્યામાં અવ્યવસ્થા થઈ તેમાં વાંક આપણો જ છે. પંચાશ વર્ષ પછી સ્વાર્થ સાધી (અયોધ્યા) દેશ લઈ લેવો, તેના કરતાં પરમાર્થ બુદ્ધિથી મધ્યસ્થ થઈ, પ્રથમથી જ સમાધાન રખાવ્યું હોત તો, તે કંઈ ઓછો ન્યાય ન કહેવાત. અયોધ્યાના રાજ્યનો આપણા રાજ્ય સાથે સંયોગ કર્યો તેનો હેતુ બહુ પવિત્ર દેખાડ્યો છે કે,-(મુસલમાની રાજ્યથી) પ્રજા પીડા પામતી હતી તેને મુક્ત કરવી. આ વિચાર જે કર્નલ સ્લીમાનના લખવા ઉપરથી ઉઠ્યો હતો, તેના લખાણ ઉપર જોતાં અયોધ્યાને આપણા રાજ્ય સાથે જે પ્રકારે મેલવવામાં આવ્યું છે તે પ્રકાર કેવલ અન્યાયી દેખાય છે.[1]

---

૧ "Having acquired territory in Western India by conquest from one native prince, or cession from another, and finding therein a body of Rajput Chiefs who had never been wholly subdued by either Mahommedan or Mahratta, we drew no distinction between their hereditary and long-maintained rights, and the temporary title of mere revenue farmers".—P. 184.

× × × × × ×

"We were to enable him (the ruler of Oude) by our arms to do that which neither he nor his master had ever been able to do for themselves, *viz.*, to complete the subjection of the Hindu landholders, who, from the time of Pruthuraj the Chohán had continued with more or less success to resist the Mahommedan". P, 185.

એપ્રિલ સન ૧૮૫૮ ના લાર્ડ ક્યાનિંગના ગુપ્ત રાજલેખ,–જેથી બળવા પછી લખનોર હાથમાં આવ્યું એટલે અયોધ્યામાંના વતનવાળા (ભૂમિસ્વામી)

× × × × + ×

The Gaikwar agreed to increase his subsidiary force, and entrapped us into the stipulation that one of the battalions should proceed against *his* "domestic enemies" in Kathiawar whenever necessity required. If the British Government had really acted upto this contract, the result must have been either the annihilation of the Rajput aristocracy throughout Guzerat, or else a state of affairs similar to that which has so long obtained in the dominions of the Nawab Vazir of Oude. The catastrophy was fortunately averted. Lord Wellesly had himself suggested that an amicable arrangement might be effected which should guarantee to the Gaikwar Government its revenue and at the same time preserve the rights of the half subdued chiefs for whose reduction that Government sought our assistance. The suggestion approved itself alike to the sagacity of Colonel Walker, and to the honest-mindedness of Jonathan Duncan, and these two eminent men together worked out a settlement well known at least on this side of India, which while it has preserved the estates of the Jhalas and the Gohils, and rescued the Gaiekwar Government from bankruptcy, has also ensured to Guzerat for half a century such tranquillity as was hitherto unknown to her, at least since the day on which the sceptre of Unhilpu was struck from the hand of Bhim Deva II". Page 185.

× × × × × ×

We suppose it must be the party which alone had the power of preventing it,—that is to say, the British Government. It was not necessary that we should have left the king and chiefs to tear each other unchecked in Oude any more than in Guzerat; a disinterested intervention in 1801 would not have been less just than annexation (not perhaps *wholly* disinterested) half a

કુલીન ગૃહસ્થોનું સર્વસ્વ હરી લેવાનું અથવા જપ્તી કરવાનું હતું, એવું સમજી તે વિષે–તથા તેની વિરુદ્ધ લાર્ડ એલેન્બરોએ લખેલો લેખ, એ ઉભય લેખો વિષે વિચાર આપતાં ફાર્બસ લખે છે કે–" ઇંગ્લંડમાં આ સમયે પૂર્વપક્ષ (conservative) અને ઉત્તરપક્ષ (Liberal) માં વાક્યુદ્ધ મચ્યું છે. અમે ત્યાં સમીપ હત, તો આનંદથી પોકારત કે–" જય સ્ટાન્લી ". પરંતુ દૂરથી તે લાભ લઈ શકતા નથી, પણ અમને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે એમાંથી આ ભરતખંડનું કલ્યાણ થાય એવું પરિણામ થશે; પછી જય ગમે તે પક્ષનો થાઓ, તે સાથે અમારે સંબંધ નથી. આવા વિલક્ષણ સમયમાં લાર્ડ કાનિંગે જે ગંભીરમહત્તા દર્શાવી નિરપરાધી દેશીયોના ઉપર કૃપાલુ દૃષ્ટિથી જોયાં કર્યું છે, તે સારૂ અમે લાર્ડ કાનિંગની સ્તુતિ કરિયે છિયે. પરંતુ અયોધ્યાના+ સંબંધમાં એઓની રાજ્યનીતિ ઉપર અમને ખેદ થાય

century afterwards; and certainly it is in the tranquillity of the territories of Baroda for the last half century that we behold the fruits of a wise and righteous policy rather than in the turbulence of those of Lucknow.

The ground upon which the British Government proceeded in at length annexing the kingdom of Oude was that of humanity, it felt in 1855, though not in 1801, that "it would be guilty in the sight of God and man if it were any longer to aid in sustaining by its countenance and power a system fraught with suffering to millions," and its anxiety was to deliver itself from the reproach which the people of Oude may justly cast upon it" Page 189.

× × × × ×

+ લાર્ડ કાનિંગના એ રાજ્ય લેખ વિષે ફાર્બસના અને તે સમયે સર્વના સમજ્યામાં આવ્યું હતું તે યથાર્થ ન હતું. લાર્ડ કાનિંગે એ વિષે એક ઉત્તરલેખ (Defence) લખ્યો છે, તેમાં પોતાના વિચાર સ્પષ્ટ જણાવી સિદ્ધ કર્યું છે કે, એનો શુભ હેતુ યથાર્થ ન સમજી અર્થનો અનર્થ કરવામાં આવ્યો હતો. તે ઉત્તરલેખ ફાર્બસના વાચ્યામાં આવેલ નહિ, તેથી કુલીન કાનિંગના ઉપર અગમતો દોષ અનીચ્છાથી ફાર્બસે મૂકવો પડયો હોય એવું લાગે છે. સર્વઆર્યપ્રિય કયાનિંગ જેવા નિષ્કલંક, ઉદાર, વિદ્વાન, રાજ્યધર્મજ્ઞ, નિષ્પક્ષપાતી, દીનના નાથ અને સંક્ષેપમાં મહાત્મા, વિરલ જ રાજપ્રતિપુરુષો (Vice-roy) થયા હશે ને થશે.

છે. અમે ધારિયે છિયે કે એ કામ એમનું નહિ પણ એમના મંત્રીઓનું હશે. આ દેશના કુલીન ગૃહસ્થ કુટુંબોનું સર્વસ્વ લઈ લઈ સાધારણ રંક-પ્રજા જેવા કરી દેવા, એવા પંથવાળા અધિકારીઓનું પ્રબલ અહુણાનું આ દેશમાં વિશેષ છે. એ હેતુ સિદ્ધ કરવા સારૂ જ્યારે લાગ આવે છે ત્યારે તેઓ દેશીયરાજ્ય ખાઈ જાય છે, અને વતનદારોનાં વતન જપ્ત કરી લે છે. આ વિષય ઉપર ઇંગ્લંડમાં હાલ ન્યાયથી નિર્ણય થવાનો છે. અમને આશા છે કે નિષ્પક્ષપાત ન્યાય કરી ઇંગ્લંડ પોતાની સંપાદિતા કીર્તિને પાત્ર ઠરશે." ફાર્બસની આ આશા પૂર્ણ થઈ હતી. અત્રેના લોકના લાભમાં ન્યાય થયો હતો કે–'કોઇનું લઈ લેવું નહિ.'

લોકોના ઉપર અનેક પ્રકારના અન્યાય થયા તેથી જ બલવો થયો એવું સિદ્ધ કરી ફાર્બસ લખે છે કે:–'અન્યાય થાય છે એવું સમજીને જે દેશની પ્રજા શત્રુ થઈ હોય, તે દેશમાં કદાપિ રાજ્ય રખાઈ શકાય નહિ' (માટે અન્યાય કરવો નહિ) એવું લાર્ડ એલેન્બરો વદે છે તે યથાર્થ અને સત્ય છે.''[1] હ. હ. ઈ.

લાર્ડ ડેલહાઉસી જેવા સ્વચ્છંદી, સ્વાર્થી અને રાજા પ્રજા વચ્ચે અંતર પાડનાર ગવર્નર જનરલે વિનાશકારક સુરંગ ખોદેલી, તેમાં જામગરી મુકાવાના સંધિ જેવા, વિષમ અને વિકટ કાલમાં રાજ્યના અનેક સંકલાયલા રથોના મુખ્ય યંત્રની લગામ અમર લાર્ડ. કાનિંગને સ્વાધીન કરવામાં આવી. મહાત્માનાં અંતઃકરણ અને બુદ્ધિ કશવાની ખરી કશોટી એવા વિષમ અને અસાધારણ સૂક્ષ્મ સમયો છે. ખરૂ હીર તે સમયે જણાય છે. શુદ્ધ કાંચનની પેઠે સર્વ પ્રકારથી તેની પરીક્ષા થાય એવા સંયોગો આવી મલ્યા હતા. તેમાંથી વિજય પામી અધિક મૂલ્યવાન્ થઈ નિર્મલ કુંદન જેવો તે લાર્ડ કાનિંગ જણાયો છે. તેણે આપણા દેશમાં એવાં લાભદાયક બીજ નાખ્યાં છે અને એવા ઉપકારો વર્ષાવ્યા છે કે તેનાં ફલ બહુ સુખદ થાય છે અને થશે. લાર્ડ કાનિંગના ગુણ વર્ણવતાં પાર આવે એવું નથી. પુસ્તકોમાં પણ સમાવેશ થવો દુર્લભ છે. અત્ર એટલું સૂચનાર્થ લખવાનું પ્રયોજન આટલા સારૂ થયું છે કે,–ફાર્બસથી અજાણે મૂકાઈ ગયેલો આરોપ તે આરોપ જ હતો–ખરો દોષ ન હતો–એમ સમજાય. ફાર્બસને ઠેકાણે બીજા કોઇએ એ લખ્યું હત તો, તેને કોઈ ખરૂ તો શાનું જ માને, પણ તેની અવજ્ઞા કરી ઉલટું તે ઉપર ધિઃકારથી જુવે, એવા કાનિંગના શુભ ગુણ પ્રસિદ્ધ પ્રકાશે છે. "કાનિંગનું કલ્યાણ થાઓ." એવું કયો સુજાણ દેશીય ઈશ્વર પાસે નહિ માગતો હોય.

૧. " While we are yet writing, the post brings us the celebrated secret despatch of April 19, 1858, and close at its heels follows another with the announcement that Lord Ellenborough

એ આદિ આપણા દેશને લાભકારક અને રાજ્યકર્તાની આંખો ઉઘાડે એવા અનેક ઉત્તમ વિચારો સ્વતંત્રતાથી પ્રસિદ્ધ રીતિએ ફાર્બસે આપ્યા

---

has resigned, and that England is the scene of a party struggle on the question of Oude, that Liberal and Conservative, Peelite and men of Manchester, have fixed their feet against each other, and that in the thickening strife—

" Crests rise and stoop and rise again,
Wild and disorderly. "

What are we to say to these things? Were we nearer to the strife, the gladiator's soul which we are told dwells in all men might manifest its presence in us,—we might be incited to cheer " Stanley on," and to shout

" Fight, gentlemen of England ! fight boldly, ye men ! "

But fortunately we are not called upon to snuff the battle from afar, and we can afford to await philosophically the termination of the contest, trusting that it may result in good to India by some means which are not apparent to us, and meanwhile caring very little whether

" Roderigo kill Cassio Or Cassio him, or each do kill the other."

Page 193–94.

× × × × × ×

" This is no new thing ; the party which has been more influential than any other in India of late years, holds as its creed that it is just and advisable to reduce society in this country to a dead level of labouring ryots, and in order to carry out this theory, it would in every case, when it had the opportunity, annex the territories of native princes and confiscate the lands of their vassal chieftains. Page 195.

× × × × × ×

" It is upon this question that the home legislature are now called upon to decide, and we can only hope that the decision will not be influenced by either private friendship for Lord

છે. આ પ્રસંગે ખેદાનંદ યુક્ત હૃદયથી કહેવું પ્રાપ્ત છે કે–આ દેશના લોક ઉપર, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને ઉચ્ચ વર્ગના કુલીન રાજા, ભૂમીશ્વરો (વતનદારો) આદિ લોક ઉપર, કુલીન ફાર્બસે, મનસા, વાચા, અને કર્મણા એ ત્રણે કરી જે ઉપકાર કરયા છે, તે અજી કદાપિ તેઓ જાણતા નહિ હોય, પણ જે દેશાભિમાનીઓ જાણી શક્યા છે તેઓને સંતોષિત કરે છે. તે ઉપકાર જેમ જેમ આપણો દેશ ઉદય પામતો જશે, તેમ તેમ તેની સાથે અધિક અધિક પ્રકાશી તેના ઉપર ઉત્તરોત્તર અધિક પ્રીતિ કરાવશે એમાં સંશય નથી.

પૂર્વોક્ત 'ધી બામ્બે કવાર્ટરલી રેવ્યુ'ના—ત્રૈમાસિકવાર્તિકપત્રના ભાગ. ૩, જાન્યુઆરી અને એપ્રિલ સન ૧૮૫૬ના અંકમાં પૃષ્ઠ ૩૫૩ થી ૩૭૭ સુધીમાં 'ધી રેવાકાંઠા' નામે વિષય છે, તેમાં રેવાકાંઠાનાં રાજપીપલા આદિ રાજ્યો અને શ્રીમન્ત ગાયકવાડ સરકાર સંબંધમાં વિસ્તરથી લખ્યું છે તેના અન્ત ભાગમાં બ્રિટિશ રાજ્યકર્તાનાં દેશીય રાજ્ય પ્રતિનાં કર્તવ્યો વિષયે કેટલાક વિચાર આપ્યા છે. એ વિષય ફાર્બસ સાહેબે લખ્યો હશે એમ કોઈ અનુમાન કરે છે, પરંતુ તે અજી સંદિગ્ધમાન છે, નિશ્ચિત થયું નથી. તેથી તેમાંથી અત્ર કંઈ અવતારવું નથી.

તત્રભવતી મહારાજ્ઞીએ આ દેશનું રાજ્ય સ્વાધીન લેતાં પ્રધાન લાર્ડ સ્ટાન્લીની કલ્યાણકારિણી સંમતિથી જે રાજ્ય–નીતિ–દર્શક–પત્ર પ્રસિદ્ધ કરવું હતું, તેમાં કરેલી પ્રજાલાભની પ્રતિજ્ઞાઓથી ફાર્બસ બહુ આનંદ પામ્યા હતા. તે આવા આશયનું લખે છેઃ–એમાં આપેલાં વચન પ્રમાણે જો રાજ્ય ચાલશે તો, (અને હું વિશ્વાસ રાખું છું કે ચાલશે જ) બલવો એ નામ જ સંભળાનાર નથી."[૧]

Canning or any other form of party spirit, but will be based upon justice, and when it is promulgated be recognised by India and by the world as not unworthy of the ancient reputation of England for wisdom and generosity. Page 195.

૧. "The (Queen's) proclamation itself seems to me to have done wonders already. It acts as a sedative visibly and if these principles continue to be acted upon, as I trust they may, we shall be able to laugh rebellions to scorn. It will have no sympathy anywhere."

સુરતના ન્યાયાધીશને સ્થલેથી એઓને સરકારના કોઇ એક ગુપ્ત કાર્યમાં શોધ કરવાને બીજા બે ગૃહસ્થો-કરનલ પોપ અને ઈ. આઈ. હાવર્ડ સાથે યોજ્યા હતા, તે કાર્યમાં પણ એઓએ સારો યશ મેળવ્યો છે.

તા૦ ૨૪ મી માર્ચ સન ૧૮૫૮ માં ખાનદેશના ન્યાયાધીશ ઠરયા. ત્યાં એવી સારી રીતિએ કામ કર્યું કે સન ૧૮૫૯ ના સેપ્ટેંબરમાં તે સ્થાન છોડી જવા વેલા, સદર અદાલતના ન્યાયાધીશોએ ફાર્બસની સારી પ્રશંસા લખી છે, અને તે સરકારે બહુ રાજી થઈ માન્ય કરી છે. ફાર્બસ સાહેબ દક્ષિણમાં-ખાનદેશમાં-ગયા, ત્યાર પછી થોડા સમયે તેઓને આવો સંકલ્પ થયો પ્રતીત થાય છે કે,-ગૂર્જરાતમાં વસીને તે દેશ વિષયે જાણ મેળવી, અને પછી તે ભાગના ઇતિહાસાદિનાં સાધન મેળવી, રાસમાલા પ્રસિદ્ધ કરી, તેમ સુરાષ્ટ્રમાં (કાઠિયાવાડમાં) થોડું વસી, તે પ્રાચીન દેશ વિષયે પણ જાણ મેલવાય તો સારૂં. તેથી ત્યાંના 'પોલિટિકલ એજન્ટ'ના સ્થાને જવાની ઇચ્છા સરકારને દર્શાવી. તે વેલા એ સ્થાનનો પગાર ભારે ન હતો; અને પોતે જે ન્યાયવિભાગમાં હતા તેમાં રહેવાથી લાભ અધિક હતો. તે ઉપર દૃષ્ટિ ન રાખતાં, કેવલ વિદ્યાના વ્યસનથી જ્ઞાનસંગ્રહાર્થ સુરાષ્ટ્ર જવાં વૃત્તિ કરી હતી. પરંતુ તે વેલા તે સ્થાન ખાલી ન હોવાથી મલ્યું નહિ.

ત્યાર પછી થોડે જ સમયે સરકારને જ કોઈ સૂક્ષ્મ પ્રસંગને લીધે ફાર્બસ જેવા દેશીય રાજા તથા પ્રજા રંજક ગૃહસ્થને સુરાષ્ટ્રમાં મોકલવાનું આવશ્યક લાગ્યું. અને તે વેલાના ગવરનર લાર્ડ એલ્ફિન્સ્ટને તા. ૨૨ મી સેપ્ટેંબર સન ૧૮૫૯માં પુનેથી ધુલિયે તાર મૂકાવી લખ્યું કે:—

" તમારો તે વિષયે વિચાર લીધા વિના તમને કાઠિયાવાડના પોલિટિકલ-એજન્ટનું કામ ચલાવવા નિમવાની મને અગત્ય પડી છે. જેમ બને તેમ સત્વર તમારે એ સ્થાન સ્વાધીન લેવું એ બહુ અગત્યનું છે. કૃપા કરીને મુંબઈ આવતાં જરા વિલંબ કરશો નહિ. ટપાલમાં પત્ર લખું છું." [1]

---

[1] " I have been obliged to appoint you to act as Political Agent in Kathiawad without consulting your wishes on the subject. It is of great importance that you should take up the appointment as soon as possible. Pray lose no time in proceeding to Bombay. I write by post."

સૂચવેલા પત્રમાં ગવર્નર લાર્ડ એલ્ફિન્સ્ટન લખે છે કેઃ–" એક નવાબ આપણી સત્તા માનવાની ના કહે છે, અને ઓખામંડલના વાઘેરોએ કાઠિયાવાડમાં ગાયકવાડ સામું ધીંગાણું કર્યું છે, એવે સમયે કાઠિયાવાડમાં સમાધાન રહેવાની અગત્ય છે. તે જ કારણ સારૂ તમને નિયોજવાની મારી વૃત્તિ થઈ છે. ઇ૦" ફાર્બસ સાહેબે વિના વિલંબે તા૦ ૧૧મી અક્ટોબર સન ૧૮૫૯ માં કાઠિયાવાડ જઈ પોલિટિકલ એજન્સિનું કામ સ્વાધીનમાં લીધું. સુરાષ્ટ્રપ્રાન્તમાં જૂનાગઢના નવાબ સાહેબના રાજ્યમાં ત્યાંની સીબંદી નિરંકુશ થયાથી અવ્યવસ્થા થઈ હતી, તેનું શાન્તિથી એવું સમાધાન કર્યું કે, જે સીબંદી સરકારના સામે થશે એવું ભય મુંબઈ સરકારને લાગ્યું હતું તે જ સીબંદી વાઘેર સામે થવામાં સરકારના ઉપયોગમાં આવી. ઓખામંડલમાં વાઘેરો શ્રીમન્ત ગાયકવાડ સામે થયા હતા. તે સંબંધમાં પણ યોગ્ય ઉપાયો યોજી, વાઘેરનું ભય તે પાસ બહુ થયું હતું તેઓની ઉપર જય મેલવી, તેઓને મર્યાદામાં લાવી મૂકયા. જુનાગઢ સંબંધમાં પોતે એક સ્પષ્ટ વિજ્ઞપ્તિ પત્ર સરકારમાં લખી મોકલ્યું. તેમાં એવી ઉપયોગિની અને સારી સૂચનાઓ હતી કે તેથી સરકાર બહુ રાજી થયા. ત્યાં કાર્ય પણ એવી મનમાનતી રીતિએ કર્યું કે, સરકારે તા૦ ૨૪ મી ફેબ્રુઆરી સ૦ ૧૮૬૦ માં નિર્ણય કરયો તેમાં લખ્યું છે કેઃ–" ફાર્બસ જેવા વિચારવાન્ અને શક્તિમાન્ અધિકારીને કાઠિયાવાડ સ્વાધીન કરેથી જે લાભ થવાની આશાએ તેઓને નિયોજવામાં આવ્યા હતા તે સરકારની આશા કેવી યથાસ્થિતા હતી તે * એઓના જૂનાગઢ સંબંધના સારા લેખ ઉપરથી જણાયછે." સેક્રેટરી–આવ–સ્ટેટ–ફર–ઇન્ડિયા (વિલાયતના ભરતખંડના મંત્રી) એ ઉપલા મતમાં અનુસરી ફાર્બસને માન આપ્યું છે.

"The lucid report of the Acting Political Agent on the affairs of Junagadh and the arrangements suggested by him for the future administration of the State, show how well-founded were the expectations of the Government of the benefits to be anticipated from the appointment to the charge of Kathiawad of an officer of Mr. Forbes' ability and judgment."

કાઠિયાવાડમાં ફાર્બસનું બહુ રહેવું થયું ન હતું; તો પણ ત્યાં વિદ્યાની રુચિ કરાવવા એઓએ શ્રમ લીધો હતો. લોકોને સારાં થવાને ઉપદેશ ક-

રતા અને તેથી થતા લાભો તેઓને સમક્ષ સમજાવતા. તેની સુશીલતાએ તેના સ્વલ્પ આવાસમાં પણ કાઠિયાવાડના રાજાઓ અને ઠાકુરોનાં મન હરણ કરયાં હતાં. સુરાષ્ટ્રવાસીનો તે એક પ્રિય મિત્ર થઈ ગયો હતો. જુનાગઢના અને ગોંડલના રાજ્યો સંબંધમાં જે વ્યવસ્થા કરવાની હતી તે કરી. એ પ્રકારે જે અવશ્યનાં મહત્ કાર્ય હતાં તે સમાપ્ત કરી, પછી લાર્ડ એલ્ફિન્સ્ટનને લખ્યું, એટલે તેઓને સુરતના ન્યાયાધીશ નિયમ્યા. સુરાષ્ટ્ર મૂકતાં તે વિષે કેટલાક વિચારો લખી એક વિજ્ઞપ્તિપત્ર (રીપોર્ટ) સરકારને લખ્યું છે. તેમાં પણ ઉપયોગિની અને લાભકારિણી સૂચનાઓ કરી છે. તા૦ ૨૫ મી માર્ચ સન ૧૮૬૦ માં સુરતના ન્યાયાધીશને સ્થાને આવ્યા. એક વર્ષ ત્યાં રહ્યા. સન ૧૮૫૯ ના ૮ મા નવા સિવિલ પ્રોસીડયુઅર આકટ ઉપર ગુણદોષપત્ર (રીપોર્ટ) લખવાનું સરકારે કહ્યાથી ત્યાં તે લખ્યું; તેમાં પણ સારો યશ મેળવ્યો છે. પછી સન ૧૮૬૧ માં સર જ્યાર્જ ક્લાર્કના વારામાં રાજકીય, ગુપ્ત, વિદ્યા, ન્યાય, અને પરિક્રયા સંબંધી વિભાગોના સરકારના મંત્રી ઠરયા. તે કાર્ય પણ એવી સારી રીતિએ કર્યું કે ઉચ્ચ પદ આપવાની ગવર્નર સર. જ્યાર્જ. ક્લાર્કને સ્વાભાવિકી વૃત્તિ થઈ, તે તા૦ ૧૩ મી ડિસેંબર સન ૧૮૬૧ માં લખેછે કેઃ-

" મારા પ્રિય ફાર્બસ.

સદર કોર્ટમાં જવું તમને અનુકૂલ પડશે ? જો પડે તો, હું એમ ધારૂંછું કે મારે તમને નિયમવા જ જોઇયે. જો કે સરકારના મંત્રિસ્થાન ઉપરથી તમને ખોવા એથી મારૂં મન બહુ દુઃખાશે. "[1]

તા૦ ૨૩ મી ડિસેંબરે ' સદર—આદાલતના ' ન્યાયાસન ઉપરિ 'આકટિંગ' નિયોજાયા. તા૦ ૧૨ એપ્રિલ સન ૧૮૬૨ માં સુસ્થ ન્યાયાધીશ થયા.

મુંબઈમાં ફાર્બસનું પધારવું થયું. ત્યાં પણ તેના ફલપ્રદ હસ્તથી ફલ થયા વિના રહ્યાં નથી. એક નિષ્ઠાથી રાજાપ્રજાને સંતોષ પમાડી પોતે કરેલી સેવાનું એક સારૂં ફલ તેઓને પોતાને પ્રાપ્ત થયું. બહુ માન ભરેલું

---

૧. My dear Forbes,

Would it suit you to go to the Sadar Court ? If so, I consider that I ought to nominate you ; very sorry, as I shall be, to lose you as Judicial and Political Secretary to the Government.

Believe me, your sincerely,

George Clerk"

અને વિશ્રાન્તિ સાથે લાભકારક "વરિષ્ઠ ન્યાય સભાના" (High Court) ન્યાયાધીશનું ઉચ્ચ પદ છે. ફાર્બસ જેવા વિચારવાન્, શાન્ત સ્વભાવના દયાવાન્ ન્યાયી પુરુષને એ સ્થાન યથાયોગ્ય હતું, તેનો સંયોગ થયાથી સ્થાનકને અને સ્થાનીને ઉભયને શોભવાનું થયું. ફાર્બસના સહન્યાયાધીશોએ પ્રસંગોપાત્ત દર્શાવેલા ઉત્તમ ઉદ્ગાર ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાયછે કે, ફાર્બસનું બુદ્ધિબલ, ન્યાયનિર્ણયશક્તિ સૂક્ષ્મદૂરમર્મજ્ઞદૃષ્ટિ, બહુ સારી હતી. આપણી સરકાર વારંવાર નવા નવા અનેક ધારા કરે છે, તથા ન્યાય આપવામાં વિલંબ બહુ કરે છે, એટલું જ નહિ પણ ન્યાય બહુ જ માંઘો છે, એ પ્રજાને પીડાકારી છે, એવું બહુ યૂરોપીયોનું મત છે; તેવું ફાર્બસનું પણ હતું. પક્ષવાદીઓએ (હાઇકોર્ટના વકીલ, પ્લીડર, બારિસ્ટરો) પણ ફાર્બસના સારા સ્વભાવ અને કુશલતા વિષે એકસ્વરે ગુણ ગાયા છે.

જીલ્લાના વાતાવરણમાં, અને મુંબઈ જેવા મુખ્ય નગરના વાતાવરણમાં બહુ અંતર છે. જીલ્લામાં ગયેલા અધિકારીઓ ત્યાંના વાતાવરણમાંના ઝેરી ભાગનું શોષણ કરે છે, અને તેથી તેઓનો સ્વભાવ "અન્ન તેવો ઉદ્ગાર" પ્રમાણે સારો નથી હતો. મુંબઈમાંના યુરોપીયો પ્રાયશઃ ઉદાર, સભ્ય, અને સુશીલ હોય છે. તેવા સમુદાયમાં એક સાધારણ ગૃહસ્થ દીપી નીકળવો દુર્લભ. મિ૦ ફાર્બસ મુંબઈમાં પણ શુભ કાર્યો કરવામાં એક અગ્રેસર થવા માંડ્યા.

સન ૧૮૬૮ માં ધી. આનરેબલ ઉલ્લિયમ ફ્રીયર ગયા ત્યારે તેમના "બામ્બે-બ્રાન્ચ-આવ-ધી-રોયલ-એશિઆટિક-સોસાયટીના" પ્રમુખ સ્થાને ફાર્બસ સાહેબને સ્થાપવાની સર્વ ગૃહસ્થોની ઈચ્છા હતી. પરંતુ પોતાનો સ્વભાવ મિષ્ટ વિનીત હોવાથી, તે ઉચ્ચ પદ બીજા કોઈ ગૃહસ્થથી અધિક શોભશે એવું માની ઉપકાર સાથે નમ્રતાથી તે માન્ય કરવા ના કહી; ત્યારે તેઓને એક ઉપપ્રમુખ ઠરાવ્યા. તે જ વર્ષમાં અત્રની સમસ્તશાલાના (યુનિવર્સિટીના) ઉપ મુખનું (Vice Chancellor) મહામાનદ પદ સરકારે એઓને આપ્યું.

વિદ્યાસંબંધિની, કલાકૌશલ્યસંબંધિની અને લોકહિતકારિણી બહુ સભાઓ સાથે મુંબઈમાં પણ ફાર્બસનો સંબંધ હતો. બહુધા ઉપયોગિ કૃત્યોમાં ફાર્બસનું નામ દીઠામાં આવે છે અત્રની સર. જમસેટજી 'કલાશાલા' ના પણ તે પ્રમુખ હતા.

ભારતખંડના પ્રખ્યાત અને મહાન્ પુરુષોનાં સચરિત ચિત્રોનો સંગ્રહ કરી પ્રસિદ્ધ કરવા સારૂ એક મંડલ થવા વિચાર થયો હતો. તેના પ્ર-

મુખ સ્થાને પણ ધી. આનરેબલ મિસ્ટર જસ્ટિસ ફાર્બસનું નામ મૂકવામાં આવ્યું હતું. એ પ્રમાણે મુંબાઈ નગરીમાં પણ ફાર્બસની બહુ પ્રકારની યોગ્યતાને લીધે તે એક અગ્રેસર ગૃહસ્થ ગણાતા. શુભ કાર્યોમાં સામીલ રહી શોભા લેવા દેવાનું તેઓને બહુધા વિનવવામાં આવતું. કારણ તેનો સ્વભાવ અપિ અનુકૂલ, સભ્ય અને લાવણ્ય ભરેલો હતો.

ફાર્બસ સાહેબના રાજકીય વિષયમાં કેવા ઉત્તમ વિચાર હતા તે યદ્યપિ તેઓના જ સ્વલેખો ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે, તથાપિ તે સંબંધમાં વલી 'ધી બોમ્બે સાટર્ડે રેવ્યુ' નામે વિદ્વાન્ મંડલનું એક પત્ર પ્રસિદ્ધ થતું હતું તેના મુખ્ય ભાગમાં લખે છે તે અત્ર અવતારાય છે.

"He (the Hon. Mr. Justice Forbes) recognised fully that, come what might, England could rule India on no other principles than those under which her own institutions have grown up and made her mighty upon the earth,—subject of course to the practical restrictions of a state of pupilage until subjection gradually and slowly passes into federation, which is perhaps the ultimate form which the connection of Britain with India will take."

The Bombay Saturday Review. 9th Sep. 1865.

સાંસારિક કિંવા સામાજિક વિષયમાં ફાર્બસ સાહેબના વિચારો સ્થિત-પાલક-જે યૂરોપમાં Conservative કહેવાય છે તેવા-પ્રતીત થતા; કારણ કે યૂરોપમાં પણ ઉચ્ચ કુલોમાં પ્રાયશઃ સ્થિત-પાલકતા ઉપર અધિક મમતા રહે છે. તેવામાં યૂરોપીયો સાથેનો સહવાસ ગૂજરાતમાં નવો જ હતો. યૂરોપીયો અન્ત્યજ વર્ગના નોકરો રાખતા, એટલે તે વર્ગનો સહવાસ તેઓને રહેતો. તેથી ઉચ્ચ વર્ગના કુલીનો તેઓના સંબંધમાં આવવાની ઉપેક્ષા કરતા. જે અન્ય દેશીયો રાજ્યસેવાર્થ કંઈક જાણી તેઓના સંબંધમાં આવતા, તે બહુધા સામાન્ય વર્ગમાંના હતા. તેવા દેશીયો ઉચ્ચ સ્વકુલના સંપ્રદાયથી અજ્ઞ, અને સારાસાર સમજી સમજાવવા અશક્ત; અને યૂરોપીયોને અનુમત રહેથી અને તેઓનું અનુકરણ કરેથી સ્વાર્થ સિદ્ધિ થશે એમ મા-

નતા તેથી, તેઓમાંના કેટલાક યૂરોપીયોની ભ્રાન્તિ ન ભાગી, તેઓનું અ-નુકરણ કરવા તત્પર રહેતા. સામાન્ય યૂરોપીયોમાં તેઓને ઉત્તેજન મળતું. એમ થયાથી આ દેશમાં સર્વત્ર તેમ ગૂર્જરાતમાં પણ 'જુનો' અને 'નવો' એમ બે પક્ષ થયા. જીર્ણપક્ષીઓ પઠિત ન હતા. તેથી તેઓના આચાર વિચાર યથેચ્છ તો ન હતા, પરંતુ તેઓ રૂડી કે કૂડી રૂઢિને વળગી રહેવા આગ્રહી હતા. અને તેઓને લોક સંખ્યાનું અનુબલ હતું. નવીનપક્ષીઓ પણ પઠિત ન હતા તેઓ રૂઢિને કૂડી અને ભુંડી ગણી ધિક્કારતા અને તેઓને પાદરીઓનું અને તેઓ દ્વારા કોઈ કોઈ યૂરોપીય રાજ્યાધિકારીનું અનુબલ રહેતું. દેશીયોમાં તેવામાં ધર્મનું જ્ઞાન તો સારૂ ન હતું, પરતુ મૂલ ધર્મના આચાર વિચારરૂપ સૂર્યમાંથી આવેલા કિરણો, ચંદ્રમારૂપા કેટલીક શાસ્ત્રમૂલિકા રૂઢિમાં પ્રતિફલિત થઈ સ્થિત હતા. તેઓને સજ્જડ વળગી રહેલા લોકો ઉપર પાદરીઓનો પ્રયત્ન નિષ્ફલ થતો. તેથી તે રૂઢિને કોઈ પ્રકારે પણ નિર્બલા કરવા તેઓ પ્રયત્નવાન્ હતા. સામાન્ય યૂરોપીયોને ઉચ્ચ વર્ગના લોકોનો સહવાસ ન્યૂન રહેતો. તે સંબંધમાં તેઓને એમ સમજાવવામાં આ-વતું કે,—ઉચ્ચ વર્ગવાલા દેશીયો જાતિનું અભિમાન રાખી યૂરોપીયોને ઉત-રતા ગણે છે. એ સૂચનાને ખરી માનનાર યૂરોપીયોને તેવા દેશીયો ઉપર અભાવ થાય એ સ્વાભાવિક છે. એ સર્વનું મૂલ રૂઢિ છે તેનો ઉચ્છેદ થયે,—પાદરીઓને, સામાન્ય યૂરોપીયોને, અને તેમ થયે યથેચ્છાચરણમાં પ્રતિબંધ ન આવે તેથી નવીન પક્ષીઓને,—એ ત્રણેને અનુકૂલ પડે એમ હોવાથી, તેઓનો સમભાવ રહી, રૂઢિનો ઉચ્છેદ કરવામાં તેઓને પરસ્પરનો આશ્રય મલતો.

આ ભરતખંડ સ્થિતપાલક (conservative) છે એ તો નિઃસં-શય છે. કારણ કે અનેક અનુભવથી શિક્ષિત થઈ આ પરિપક્વ દેશના કે-કેટલાક સબલ સુખદ સંપ્રદાય દેશકાલાધિકારાનુસાર બંધાયા છે અને બંધાશે. એ સંબંધમાં વિચારકોનો કંઈક આવો અભિપ્રાય પ્રતીત થાય છે.

આ સૃષ્ટિના પ્રાયશઃ સર્વ વિષય સંબંધમાં મધ્ય માર્ગ નિર્બાધ તથા ક્ષેમતર લાગે છે. અને તે માર્ગ આ સૃષ્ટિના સ્રષ્ટાના માર્ગને અનુસરતો છે. આ સૃષ્ટિમાંના પ્રાણિપદાર્થોની પ્રકૃતિના સંબંધમાં એક અબાધ્ય નિયમ આવો જણાય છે કે,—જેટલા જીવત્ પદાર્થો છે તેમાં 'બલ' ઉપાદેય અને 'મલ' હેય હોય છે. મૂલ ઉત્પન્ન પદાર્થ અવિચ્છિન્ન રાખવો અને તેમાં દેશકાલાનુ-સાર જે સ્વાભાવિકી સંપત્તિનાં બીજ હોય તેનું બલ વધારવું, અને તેમ

થતાં જે મલ ભાગ આવ્યો હોય તેનો ત્યાગ કરવો. એમ થયે શોધન વર્ધન થાય છે અને તે મૂલ પદાર્થ સતત સજીવ વર્તે છે. અને એ જ યથાક્રમ છે. સજીવ વૃક્ષમાં એ ક્રિયા સર્વને પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. તે સ્વસ્થાનમાંથી બલપુષ્ટિ લીધાં કરે છે, અને શુષ્ક પત્રાદિ રૂપ મલનો ત્યાગ પણ કરે છે, અને વૃદ્ધિ પામ્યાં કરે છે, અને મૂલ વૃક્ષ બન્યું રહે છે. મનુષ્ય–શરીરમાં પણ સ્વદેશકાલ અને સ્વશક્તિ અનુસાર સ્વપ્રકૃતિને અનુકૂલ પદાર્થના સેવનથી બલ વધે છે, અને નખાદિ મલનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે, અને શરીરસંતતિ થયાં કરે છે એ સૃષ્ટિના નિયમાનુસાર યથાક્રમ છે.

એ જ પ્રકારે સંપ્રદાય સંબંધમાં છે. આ દેશકાલને અનુકૂલ આચારવિચાર, સ્વભાવ, સંસ્થિતિ, શીલ વ્યવહાર, રીતિભાતિ, ગતાનુગતિ, રૂઢિ, ઈત્યાદિ નામથી ઓળખાતા જે સંપ્રદાય છે, તે સંબંધમાં પણ સૃષ્ટિનો જે યથાક્રમ નિયમ છે તદનુસાર થયે, અનાયાસ યથેચ્છ થવા સંભવ છે.

અહુણાં જીર્ણ પક્ષીઓ અજ્ઞાનને લીધે દેશકાલને પ્રતિકૂલ એવી કૂડી રૂઢિઓ,–જેમાં આચારવિચારાદિનાં પ્રતિફલ, વિકલ, વ્યંગ, અને વિચ્છિન્ન થઈ રહેલાં પણ દીર્ઘ વિચાર કર્યા પછી જ વર્તાય છે–તેને વળગી રહી, ઉદયના બાધક પ્રતિબંધને સહે છે અને વહે છે: તેમ નવીન પક્ષીઓ અનુભવના અને સંપૂર્ણ વિવેકવિચારના અભાવે જે જે પૂર્વસ્થિત હોય છે તેમાં દોષદૃષ્ટિ કરી તેમાં ફેરફાર કે તેનો ત્યાગ કરવા ઈચ્છે છે; અને અપરીક્ષિત અને અપરિચિત સ્થિતિઓને આણવા પ્રયત્નવાન્ હોય છે. કર્તવ્યની સિદ્ધિમાં એ ઉભયપક્ષનું આચરણ ઈષ્ટ નથી. સૃષ્ટિના નિયમનો મધ્યમાર્ગ જ ઈષ્ટપદ માર્ગ છે. પ્રથમતો સંપ્રદાય શબ્દમાં અન્તર્ગત થતા પૂર્વોક્ત આચારવિચારાદિને રાગદ્વેષ વિના યથાવિધિ સમજવા, અને પછી સ્વદેશ સ્વકાલ સ્વસ્થિતિ સ્વશક્તિઆદિ ઉપર લક્ષ રાખી તેમાંથી ગુણપ્રદ હોય તેનો સંગ્રહ કરવો અને દુષ્ટ હોય તેનો ત્યાગ કરવો. તેઓમાં પ્રથમથી દોષદૃષ્ટિ તો ન જ કરવી. સંપૂર્ણ અનુભવ વિના દોષદૃષ્ટિ કરનાર લોકને ભારે હાનિનો સંભવ છે. સાર અસાર સમજ્યા વિના જે, પરિવર્તન–ફેરફાર–વાનર વિદ્યા કરવા ઈચ્છે છે, તેનામાં સ્વસ્થિત જે ઈષ્ટ હોય છે તે બહુ કરી જાય છે અને પરસ્થિત અનિષ્ટ હોય છે તે આવે છે, તથા સ્વસ્થિત અનિષ્ટ હોય છે તે રહે છે, અને પરસ્થિત ઈષ્ટ હોય છે તે આવતું નથી. એમ દુર્ભાગ્યે વાનરવિદ્યાથી સર્વ પ્રકારે અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ થાય છે. એથી બહુ સાવધા-

નતાથી અને સ્વસ્થતાથી સંપ્રદાય સંબંમાં વર્તવાની આવશ્યકતા છે. યૂરોપમાં પણ વિવેકી અને અનુભવી વિચારકો એવા આશયના જ અભિપ્રાયથી વર્તે છે.

આપણાં તત્રભવતી મહારાજ્ઞીના સ્વામી પ્રિન્સ કોનસોર્ટ આલ્બર્ટના વિદ્યાગુરુ બેરોન સ્ટોકમાર સન ૧૮૪૮ માં પોતાના શિષ્ય પ્રિન્સ કોનસોર્ટને લખે છે કેઃ—

"Your Royal Highness, in your political argument, uses the phrase "Conservative" several times. Conservative, in a strict sense, is *Nature* and *Nature* only, *which maintains, uninterruptedly and in continuous action, a portion of the old, rejects a portion of what has grown too old, and in its stead creates and establishes a portion that is new*".

The Life of Prince Consort. People's Edition part. I p.80.

ફાર્બસ સાહેબના સાંસારિક કિંવા સામાજિક વિચારો પૂર્વોક્ત પ્રકારને અનુસરતા વિવેકપૂર્વક સ્થિતિપાલક હતા.

સવિવેક પુરાણપક્ષ અને સવિવેક નવીનપક્ષ ઉભય પ્રકૃતિસિદ્ધ છે તથા પરસ્પર ઉપયોગી છે. તેઓમાંના વિવેકી અગ્રણીઓએ લક્ષમાં રાખવાનું આ હિતકારક છે કેઃ–અન્યોન્યના આચાર વિચાર ઉપર રાગદ્વેષ અને દુરાગ્રહ, બનીશકે એટલા ઓછા કરી, સ્વપક્ષ ઉપરિ પ્રીતિ ભલે કરાઓ, પણ પરપક્ષ ઉપર અપ્રાતિને લીધે તિરસ્કાર ન કરવો, એમાં દક્ષતા છે. કારણ અન્તે તો સ્વાભાવિકનો સંગ્રહ અને વિવેકથી વિવર્જન[1] થઇ સત્યમૂલક યોગ્યતમ હશે તે જ ચિરંજીવિ રહેવાનું. એ સિદ્ધાન્ત છે.

કારણ–અવસ્થામાં વિવેચન ન થઈ શકે, પણ પરિણામ પામી કાર્યઅવસ્થામાં આવેથી સમજાય, એવા થોડાક અપૂર્વ ગુણનો ફાર્બસમાં સંયોગ થયો હતો. આ જગત્‌માં તેજદ્વેષી લોકો બહુ હોય છે. જેનામાં સ્વબલ નથી, અને પોતામાં શક્તિ હોય તે કરતાં અધિક શક્તિમાનૂમાં ખપવા ઇચ્છે

---

1 Natural Selection and Rational Elimination.

છે, એવા દંભી આ જગત્‌માં બહુ છે. તેઓ પોતાના કરતાં અધિક ગુણવાન્ મનુષ્યો ઉપર દ્વેષ રાખે છે. તેઓથી સંગીનો ઉત્કર્ષ સહન થતો નથી; તેથી સદાગ્રહથી ગુણનું આધિક્ય કરવાની સ્પર્દ્ધા, (જે ખરો માર્ગ છે) તે માર્ગે ન ચઢતાં, કુટિલ માર્ગે જાય છે. પેલા અધિક ગુણવાનના પ્રતાપની અને પોતાની વચ્ચે, જેમ સૂર્યનો પ્રતાપ જોવા વચ્ચે કંઇ કાલા કાચનું અંતરપટ લેવાય છે તેમ, કંઈ દોષ આરોપણ કરી પોતે જુવે છે, અને બીજા તે જ પ્રકારે જુવે એમ ઇચ્છે છે. એવું આ જગત્‌માં વારંવાર દીઠામાં આવે છે. ફાર્બસ પ્રતાપી પુરુષ હતા. તેના ઉપર પણ દુષ્ટદષ્ટિએ જોનારા હોય જ. પણ આશ્ચર્યકારક આ છે કે તેમ જણાતું ન હતું. જેમ ક્ષિતિજમાં પૃથ્વીના સપાટ ઉપર દેખાતા પ્રાતઃકાલના સૂર્યને સર્વ લોક સુખથી જોઈ શકે છે, તે વેલા મધ્યપટની અપેક્ષા રહેતી નથી, તેમ જે પુરુષ પ્રતાપી (અર્થાત્ વિદ્વાન્ અધિકારવાન. પદવાન) સતે નમ્રતા, મધુરતા, અને વિનયવિવેકમાં રહી ઉદ્ધત નથી થતા, તેઓના ઉપર દ્વેષ ઉંચી દૃષ્ટિ કરી શકતો નથી. એ સત્ય છે. પોતાના સંગીઓમાંથી કેટલાકને પાછળ મૂકી ફાર્બસ આગળ નીકલી આવ્યા હતા. અને જે તે કાર્યમાં ઉપર તરી આવી તે એક અગ્રેસર ગણાતા, તોપણ તેના ઉપર યૂરોપીયો દ્વેષ રાખતા નહિ. ફાર્બસના સુખમાં અને ઉદયમાં તેઓ ભાગ લેતા હોય એમ જણાતું. ફાર્બસને પોતાના પ્રતિનિધિ સમ ગણી તેનો ઉત્કર્ષ દેખી સર્વે પ્રસન્ન થતા. એથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે ફાર્બસમાં પૂર્વોક્ત કેટલાક મનોહર શુભ ગુણોનો સંગમ અસામાન્ય હતો. આપણા પંડિતો કહે છે કે:—

"दानं प्रियवाक्सहितं ज्ञानमगर्वं क्षमान्वितं शौर्यं ।
वित्तं त्यागेन युक्तं दुर्लभमेतत् चतुष्टयं लोके ॥"

'પ્રિય વચન સહિત દાન, ગર્વ રહિત જ્ઞાન, ક્ષમાયુક્ત શૌર્ય, ત્યાગયુક્ત ધન, એ ચાર આ લોકમાં દુર્લભ છે.'

કુલીનસ્ત્રીઓનું પરમ ભૂષણ એવા મૃદુ ગુણો, ફાર્બસની વિદ્યા અને અધિકાર આદિ સાથે, એવા સુંદર પ્રકારે મળ્યા હતા કે સીમા. તેઓ સર્વેનું શુભ ઇચ્છતા. સર્વના સુખમાં પોતાનું સુખ માનતા. તેથી તે અજાતશત્રુસમ હતા અર્થાત્ જગત્‌માં તેને શત્રુ ન હતો એમ કહિયે તો ચાલે. તેઓ ધર્મનિષ્ઠ હતા. યૂરોપમાં તે વેલા ધર્મ ઉપર અનાસ્થા થાય એવા લેખો

પ્રસિદ્ધ થવાનો આરંભ વેગથી ચાલ્યો હતો. અમુક પવન આવી જલમાં તરંગ ઉઠે છે તેમ, અમુક સમયે અમુક દેશોમાં પણ અનેક પ્રકારના તરંગો આવે છે. કોઇવાર વિવિધ પ્રકારની મહામારી આવી ત્યાંના નિવાસીઓના શરીરને પીડા કરે છે; કોઇવાર કોઈ પ્રકારના મત મતાન્તર વા ભ્રાન્તિઓ આવે છે. તે તત્રસ્થ નિવાસીઓનાં અન્તઃકરણને ચલિત કરી લાભહાનિ કરે છે. તેના ઝપાટામાં આવતાં, અપક્વ લોકોનો અભિઘાત અધિક થાય છે. યૂરોપમાં એ પ્રકાર વારંવાર જોવામાં આવે છે; કારણ ત્યાંના લોકોનો સ્વભાવ સ્થિતિપાલક કરતાં સ્થિતિચાલક અધિક છે. આપણા રાજ્યકર્તાના દેશીય લોક ઉદ્યોગમાં, વ્યાપારમાં અને ધનોપાર્જનમાં કુશલ અને સુસ્થિર છે, પરંતુ ધર્મવિચારમાં અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં તેવા નથી. તેથી ત્યાં કોઇવાર ધર્માધર્મના, કોઇવાર જડ વિદ્યાના, અને કોઇવાર ચૈતન્ય વિદ્યાના, તરંગો આવે છે. અને તેમાં મગ્ન થતા લેખકો તત્પ્રધાન લેખ લખે છે. ફાર્બસ સાહેબ ધર્મનિષ્ઠ હતા તેથી જડના કરતાં ચૈતન્યના પક્ષને ઉત્તમ માનતા. એક સમયે "Buckle's History of Civilization" નામે પુસ્તક કોઈ મિત્રે વાચવા સારૂ તેઓને મોકલ્યું. પોતે તેનો કેટલોક ભાગ વાચ્યો અને પછી નીચે ઉતારેલાં શેક્સપીઅરનાં બે ચરણ તે ઉપર લખી તે પુસ્તક પાછું મોકલ્યું.

"There are more things in heaven and earth, Horatio,
Then are dreamt of in *our* philosophy."

'આપણી સમજણના સ્વપ્નમાં આવ્યા હોય એથી વિશેષ વિષયો આ લોકમાં અને પરલોકમાં છે.' અર્થાત્ સ્વપ્નમાં કિંવા કલ્પનામાં પણ ન આવી શકે એવા વિષયો આ લોક પરલોકમાં અસંખ્ય છે.

ફાર્બસના ઉપર ઇશ્વરની કૃપા સારી હતી તેથી તે બહુ ભાગ્યશાલી હતા. ઉપકૃત થયેલાના આશીર્વાદથી તેનું જીવન સુખમાં અને શાન્તિમાં વીતી ગયું છે. મહાવૃક્ષ રોપનારાઓને તેનાં ફલ ચાખવાનો સમય ભાગ્યે જ આવે છે. એવા વૃક્ષને ફલતાં વિશેષ વાર લાગે છે; એટલામાં રોપકના અસ્થિર દેહનો અંત આવે છે. પોતાનાં વાવેલાં બીજોના વૃક્ષો થઈ તે ઉપર ફૂલ ફલ બેસતાં દેખી થતા ગુપ્ત સંતોષાનંદનો અલભ્ય લાભ સુકૃતી ફાર્બસને મળ્યો હતો.

બહુ કરી મનુષ્યો એકાન્તમાં હોય છે ત્યારે પોતાની સ્વાભાવિકી સ્થિતિમાં હોય છે. કોઈ ઉપરિની દૃષ્ટિ તેના ઉપર પડેલી છે એવું તેના જાણ્યામાં હોય છે, ત્યારે તે કૃત્રિમસ્થિતિમાં આવે છે. મનુષ્યોના કર્મને પણ એ જ નિયમ લાગુ પડે છે. એ ભૂતાર્થ ફાર્બસના જાણ્યામાં તેથી પોતે વાવેલાં બીજ કેવી સમૃદ્ધિ પામ્યાં છે, તેને તેઓની સ્વાભાવિકી સ્થિતિમાં જોવા સારૂ, ગૂર્જરાત ભણી પોતાના અવસાન કાલના થોડા જ માસ પૂર્વે ફાર્બસ અજ્ઞાત (કોઈ જાણે નહિ એવી રીતિએ) આવ્યા હતા; અને પોતાની પ્રેમભરી દૃષ્ટિએ સર્વ યથાવિધિ નિરખી જોયું હતું. પોતાનાં વાવેલાં સૂક્ષ્મ કણોનાં ફાલીને સજ્જડ વૃક્ષ થયેલાં જોઈ ફાર્બસને જે સંતોષ થયો હશે તેનો અનુભવ તો વિરલ ભાગ્યશાલીને હોય. * એ એક શ્રેષ્ઠ પ્રતિના સંતોષનું વર્ણન કરવું કઠિન છે, તે માત્ર અનુભૂત કરી શકાય છે. તેના અજાણો તે સમજી શકે પણ નહિ.

ફાર્બસનું છેલ્લું પ્રસિદ્ધ લેખન જગતૂવિખ્યાત સુરાષ્ટ્રના **સોમનાથ** વિષેનું છે. તે **એ**શિઆટિક **સો**સાયેટીની મુંબઈની શાખામાં સન ૧૮૬૪ માં તા૦ ૧૪ એપ્રિલને દિને વાચવામાં આવ્યું હતું, અને તેથી તે જ સભાના પુસ્તકના ૨૩ મા અંકમાં સન ૧૮૬૫ માં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.

કૃષ્ણજીતૂકૃત **રત્નમાલા** નામે એક સુંદર વ્રજભાષાનો ગ્રંથ છે. જેમાં **પત્તનના** મહારાજોનો ઇતિહાસ છે. તેમાંનાં જેટલાં રત્ન હાથ આવ્યાં છે તેટલાંનું ઇંગ્લીશ કવિતામાં ફાર્બસે ભાષાન્તર કર્યું છે અને તે છપાઇને **હ**મણાં જ પ્રસિદ્ધ થયું છે.

જે સભા " **ફાર્બસ** " નું પ્રતાપિ નામ ધારણ કરે છે, જે સભાના સંબંધમાં આ જીવનચરિત્ર પ્રસિદ્ધ થાય છે, અને જે સભાને ફાર્બસના મરણથી અસાધારણી હાનિ થઈ છે-કારણ ' મનના મનોરથ મનમાં રહ્યા ' એવું જે સભાને થયું છે—તે સભા સંબંધિ થોડું જણાવી આ લેખ સમાપ્તિ પામશે.

---

* પૂર્વે ફાર્બસે અમદાવાદમાં સરસ્વતીને તરત બંધનમુક્ત કરી હતી, પણતેને પોતાનું મંદિર ન હોવાથી તે વેલા ત્યાંથી બહુ દૂર ગઇ નહોતી. પોતે છુટી થઈ ભદ્રની બંદિશાલામાં જ રહી હતી. પરંતુ ફાર્બસ ફરીથી છેલા ત્યાં ગયા ત્યારે તેને પુષ્ટ થયેલી અને પોતાનું જ એક સુંદર મંદિર (હીમાભાઇ ઈન્સ્ટિટયુટ) કરી મિ૦ હર્ડિસ જેવા પૂજારીના સાધનથી મહાલતી દીઠી. એવા અનેક સારા ફેરફાર ફાર્બસે પોતે જોયા હતા.

મુંબઇમાં લક્ષ્મીની ભરતી આવી હતી, તે સમયે તેનો લાભ લઈ દેશહિતનાં કાર્ય કરવાને, ધનરૂપ જલ, સભા કે મંડલી રૂપ પાત્રોમાં ભરી લેવાનો વિચાર, કોઈ કોઈ ગૃહસ્થોના મનમાં આવ્યો હોય એવું થયું હતું. અને તે પ્રમાણે કેટલાક ગૃહસ્થોએ પરોક્ષ અપરોક્ષ કાર્ય સાધી પણ લીધાં છે; ઉદાર શ્રીમંતોને પ્રાર્થના કરીને અને કેટલાકોને પ્રેરીને લક્ષાવધિ ધન પરોપકારનાં કાર્યોમાં કઢાવ્યાં છે. ધન્ય છે ઉદાર શ્રીમંતો અને ધન્ય છે તેઓના દૂરદર્શી પ્રેરકો. ભરતીનો તો ઓટ થઈ ગયો, પણ પેલાં શુભ કાર્યો સારૂ ભરી લીધેલાં પાત્રો અજી વિદ્યમાન છે. તે લખલખિત આનંદદાયક પાત્રો અનેક પ્રકારના વિચાર ઉત્પન્ન કરે છે. તે વિચારો અત્ર સ્ફુટ ન કરતાં અનુભવી વાચનાર વિવેકીને માત્ર તેની સ્મૃતિ કરાવવી એટલું પૂર્ણ વિચારાય છે. ઇશ્વરની લીલા અકલિતા અને અપરંપારા છે, એ સત્ય છે.

અખિલ જગત્‌માં સર્વોપરી સંસ્કૃત તેની પૂત્રી ગૂર્જરભાષા,—જે વિચારની વાચકમુદ્રા, અથવા જ્ઞાનના ભંડારની મંજૂષાનો આપણા ગૂર્જર બાંધવોનો અર્થ સારશે, એવું અતિ ઉપયોગિ સાધન—તેને સર્વ પ્રકારે પોષવી અને શૃંગારવી એવો સંકલ્પ ઉઠયાથી, તેમ કરવાનાં સાધન ઉપર પ્રથમ આ લેખકનું લક્ષ ગયું. તેમ કરવામાં પ્રથમ એક મિત્ર[1] (જે પોતાનું નામ પ્રસિદ્ધ કરવા ઇચ્છતા નથી) જે દેશીયોનો મિત્ર, ધાર્મિક અને જે અજ્ઞાત રહી લોકનું યથાશક્તિ કલ્યાણ કરવા સદા તત્પર રહે છે, તેઓનું સંમત લીધામાં આવ્યું. તેણે એ શુભ યોજનામાં ઉત્તેજન આપ્યું. સંકલ્પ સિદ્ધ થાય એવી આશા થવા માડી. વિદ્વાન્, ઉદાર, પરોપકારી, દેશીયોના મિત્ર, અને સંક્ષેપમાં આપણે જેનું જીવનચરિત્ર વાચિયે છિયે તેવા વર્ગના પુરુષોમાંનો એક, ડાકટર ઉલસન, તેને એ વિચાર સંભલાવ્યો. તેણે પણ પોતાની સમ્મતિ આપી. એમ સંકલ્પ બલવાન્ થઈ સારૂ રૂપ ધારણ કરવા લાગ્યો. એવામાં ગૂર્જરાત અને ગૂર્જરાતી ભાષા સાથે સજ્જડ એકીભૂત થઈ ગયેલું ફાર્બસનું પ્રતાપિ નામ સ્વાભાવિકરીતિએ જ, આ લખતાં આજ

---

૧. એ સંભાવિત ગૃહસ્થનું નામ ધી રેવરેન્ડ મિસ્ટર. ધનજીભાઈ નવરોજી છે. પ્રથમાવૃત્તિમાં તેની નામ ગુપ્ત રાખવાની ઇચ્છાનું ઉલ્લંઘન કરી શકાયું ન હતું. પરંતુ તેવા સદ્‌ગૃહસ્થનું નામ ગુપ્ત રહે એ અંતઃકરણને ભારકારી હતું. આ વાર પણ તેઓની અનુજ્ઞા લીધા વિના તેઓનું નામ પ્રસિદ્ધ કરાય છે. આશા છે કે તેઓ એ દોષને ક્ષંતવ્ય ગણશે.

શોકમિશ્રિત આનંદ પામનારને, સ્ફુરી આવ્યું. તેણે ફાર્બસસાહેબને મિ-
ળીને સર્વ યોજના નિવેદન કરી. તે શુભ સમયે અંતઃકરણમાં આનંદ પામી
તદ્દર્શક પ્રસન્ન મુખે ફાર્બસે કહ્યું કેઃ—"મારા મનમાં એ વિચાર નિરંતર
રમ્યા કરતો હતો, પરંતુ મારી પાસે સાધન ન હતાં તેથી સિદ્ધ કરી શ-
ક્યો નથી. અવે એ કામમાં *** હું પણ યથાશક્તિ પરંતુ બહુપ્રીતિથી સર્વ
પ્રકારે સામીલ રહીશ. ૯૦ ૯૦" પછી એ વિચાર સિદ્ધ કરવા ફા-
ર્બસે પોતાનું બહુ લક્ષ આપવા માંડ્યું. મુંબઇના કેટલાક શ્રીમંત ગ્રહસ્થોને
કાને એ વિચાર આ લેખકે નાખ્યો, તેઓએ નાણાનો આશ્રય આપવા
સ્વીકાર્યું. તે શુભ સમાચાર મિ૦ ફાર્બસને કહ્યા એટલે તેઓને અધિક ઉ-
ત્સાહ થયો. સંકલ્પિત સભાના ઉદ્દેશ શા શા છે તે વિષયનાં પ્રસિદ્ધિપત્ર
છપાવી સર્વને જાણ કર્યું. સુરાષ્ટ્રના રાજાઓપાસે નાણાનો આશ્રય લેવા
ત્યાંના અધિકારીઓ દ્વારા ફાર્બસે પ્રયત્ન કરયો. રા૦ સુંદરરાયે તે કાર્ય ઉ-
ત્સાહથી માથે લીધું. ફાર્બસસાહેબનું નામ સુરાષ્ટ્રદેશના રાજાઓને એવું પ્રિય
હતું કે ફાર્બસસારૂ 'જે કરે તે ઓછું,' એવું તેઓ માનતા હતા. તે-
ઓએ ઉદાર મનથી 'ગૂજરાતી સભા' અર્થે નાણા ભરયાં. એ સભાના ઉ-
પયોગસારૂ એક લાખ રૂપિયાનો સંગ્રહ કરવા વિચાર હતો. તેમાંથી રૂ-
પિયા ૨૮૨૦૦* અઠાવીશ હજાર બસેં સુરાષ્ટ્રમાં ભરાયા; અને માત્ર

---

* એ રીતિએ ભરાયલાં નાણામાંથી જે આજ સુધીમાં વસુલ થયાં છે તેની વિગત.

૫૦૦૦ શ્રી જુનાગઢના નવાબ સાહેબ.
૫૦૦૦ શ્રી ભાવનગરના ઠાકુર સાહેબ.
૪૦૦૦ શ્રી નવાનગરના જામ સાહેબ.
૨૫૦૦ શ્રી ધરાંગધરાના રાજ સાહેબ.
૨૦૦૦ શ્રી પોરબંદરના રાણા સાહેબ રૂ. ૨૫૦૦ માંથી
૧૭૫૦ શ્રી ગોંડલના ઠાકુર સાહેબ.
૧૨૫૦ શ્રી વઢવાણના ઠાકુર સાહેબ.
૧૨૫૦ શ્રી લિંબડીના ઠાકુર સાહેબ.
૧૦૦૦ શ્રી મોરબીના ઠાકુર સાહેબ.
૧૦૦૦ શ્રી પાલીતાનાના ઠાકુર સાહેબ.
૩૦૦ શ્રી ચુડાના ઠાકુર સાહેબ.
૩૦૦ શ્રી સાયલાના ઠાકુર સાહેબ.
૩૦૦ શ્રી જસદણના ખાચર સાહેબ.
૨૦૦ શ્રી બજાણાના મલેક સાહેબ.

થોડાક જ દિવસમાં મુંબઇના શ્રીમંતોએ રૂ. ૩૭૫૦૦ ભરયા. બીજા ગૃહસ્થો પણ એ વિષયે જાણતા તેમ સારો આશ્રય આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી આશા આપતા, તે ઉપરથી ધારયા કરતાં અધિક નાણાનો આશ્રય મળશે એવું એક સમયે ભાસ્યું હતું.

પ્રથમ મુંબઇમાં વાલુકેશ્વર સમીપ ફાર્બસને બંગલે થોડા ગૃહસ્થો મળ્યા. અને પછી તા૦ ૨૫ મી માર્ચસન ૧૮૬૫ ને દિને પ્રસિદ્ધ ગૃહસ્થોને આમંત્રણ કરી એક સભા મુંબઇના પુરાલયમાં મેળવી. સર્વના એકમતથી "**ગૂજરાતી સભા**" સ્થપાઈ. તેમાં મિ૦ ફાર્બસ પ્રમુખ, બીજા સંભાવિત પુરુષોની એક વ્યવસ્થાપક મંડલી, અને આ લખનાર મંત્રી, એમ નિયમન થયું; અને હર્ષભરી સભા વિસર્જિતા થઈ. તે સમયે સર્વેએ તેના પ્રતિ એવી પ્રીતિ દેખાડી કે એ શુભ કાર્ય યથાર્થ સિદ્ધિ પામશે એમાં કોઇને પણ શંકા થાય નહિ.

પરંતુ મનુષ્યનું ધાર્યું શું થાય છે! ઇશ્વરની અકલિતા માયા કોનાથી કલાઈ છે! ઉપરનો વિચાર કરીને ઉઠયા તે જ વેલા મુંબઇને માથે એક સંકટચક્ર અદૃશ્ય ભમતું હતું. તેની ગતિ કોઇના જાણ્યામાં ન હતી. એવા સંધિમાં વલી ફાર્બસની પ્રકૃતિ બગડી તેથી તેઓને મુંબઈ છોડી પુને જવું પડયું. મંત્રીને પણ કંઈ અવશ કાર્ય સારૂ સ્વગ્રામ જવું પડયું. એ વિઘ્નોથી કાર્ય વિલંબાઈ સમય ચ્યુત થયો. તેનું પરિણામ તો હાનિ હોયજ. પછી કેટલેક માસે મુંબઇમાં પાછું આવવું થયું ત્યારે, મુંબઇની દશા વિપરીતા દીઠી. અદૃષ્ટદેવીએ શોકનો પડદો અકસ્માત્ નાખેલો દેખાયો. જે જે ગૃહસ્થોને થોડાક જ માસ ઉપર સુખમાં દીઠેલા, તે તે ગૃહસ્થોને સંકટમાં મુઝાતા દીઠા. અનુભવી પંડિતો કહી ગયા છે કે "ધર્મસ્ય ત્વરિતા ગતિઃ" તેને અનુસરી જે ગૃહસ્થોએ ટીપમાં નાણા ભરયાં હતાં તેઓને તત્કાલ સૂચવવામાં આવ્યું; પણ તેઓને પોતાની પીડાની વેદના એટલી બધી વધી ગઈ હતી કે,

---

૨૦૦ શ્રી માલિયાના ઠાકુર સાહેબ.
૧૦૦ શ્રી કોટડાના ઠાકુર સાહેબ.
૧૦૦ શ્રી વીરપુરના ઠાકુર સાહેબ.

એ રીતિએ કાઠિયાવાડનાં, અને બીજાં મુંબઈનાં નાણાંમાંથી માત્ર રૂ. ૫૦૦) સદ્ગત શેઠ. ગોકુલદાસ તેજપાલના વસુલ થયાં છે. તેની સરકારી નોટો લઈ મુંબઈ બેંકમાં રાખવામાં આવી છે.

તે બીજા કશા ઉપર લક્ષ રાખી શકતા ન હોતા. તેનો પરિણામ એ થયો કે નાણાં વસુલ આવી શકયાં નહિ.

એ પરિણામથી સભાને ભારે હાનિ થઈ એવું ન ગણાત. કારણ એ સાધનને તો પાતાલમાંથી પકડી લાવે એવા ગૃહસ્થો એ સભામાં સામીલ હતા. પરંતુ એક અસાધ્ય હાનિ એ સભાને તે જ કાલે થઈ.

બહુ વિચારો કરવાથી મસ્તકમાં રોગ ઉત્પન્ન થયો તેથી, થોડા દિવસ તેની પીડા ભોગવી તા૦ ૩૧ મી આગસ્ટ સન ૧૮૬૫ ને ગુરુવારને દિને પુનામાં ધી આનરેબલ એલિસના બંગલામાં ફાર્બસનો દેહ પડયો, અને તે સદ્‌ગતિ પામ્યા. ફાર્બસના અકાલે સદ્‌ગમનથી સભાને એવો તો અસહ્ય ધક્કો લાગ્યો કે તેની મૂર્છા વળવી એ દુર્લભ થઈ પડયું.

ફાર્બસને એ સભા કેવી પ્રિયા હતી અને તેના ઉપર અંતઃકરણથી તેનાં સ્નેહમમતા કેવાં હતાં તેની સાક્ષી પૂરવા નીચેનું ફાર્બસનું માત્ર એક વચન અનેકનો અર્થ સારે એવું છે. અંતકાલ વેલા જે જે કાર્યો સાથે ફાર્બસને સંબંધ હતો, તે તે કાર્યો એઓના મિત્રોએ સંભાળી લીધાં, ત્યારે "ગૂજરાતી સભાનું" કામ પણ સંભાળી લેવા એઓના મિત્રોએ કહ્યું. તે સમયે ફાર્બસે ઉત્તર આપ્યું કે:-"**સર્વ કાર્ય તમને સોંપીશ, પણ મારી ગૂજરાતી સભાનું કાર્ય તો અંત સુધી કોઇને સોંપવા હું રાજી નથી.**" એ વાકય કેવા હૃદયમાંથી નીકળ્યું હશે, તે દર્શાવવા તેમાંના પ્રત્યેક અક્ષરો એવા તો સમર્થ છે કે, એક માત્રા પણ અધિક કહી પુષ્ટિ કરવાની અપેક્ષા રહેતી નથી.

એ પ્રકારે ફાર્બસના સદ્‌ગમનથી ગૂજરાતીસભાને જ એકલીને અસાધ્યહાનિ થઈ એવું નથી. જેની જેની સાથે તેનો સંબંધ હતો તેને તેને એઓના મરણથી અભિઘાત અને શોક થયા છે. અને કવિ દલપતરામ કહે છે તેમ, "કીરતી કોટ કિંલાક જવા થકી આખી થઈ ગુજરાત ઉદાસી." કાઠિયાવાડમાંથી રા. રા. મુકુંદરાય લખે છે કે "ફાર્બસનું મરણ જાણી અત્રના ઘણા રાજા રજવાડામાં પોતાના કુટુંબનું એક ઉપયોગી મનુષ્ય ગમાથી જેટલો શોક થાય એટલો થયો છે." ગૂર્જરાતમાં તેને વધારે સહવાસ હતો એટલે ત્યાંના લોકોને શોક સંતાપ થાય એમાં તો નવાઈ જ શી. જે બહુ વર્ષ ફાર્બસ સાથે રહ્યા, અને જેઓનાથી ફાર્બસના વૃત્તાંતમાં બહુ સા-

ધન મળ્યાં છે, તે ક૦ દલપતરામે "**ફાર્બસવિરહ**" નામે એક પ્રશસ્ય કાવ્ય લખ્યું છે. તે વાચવાની આ પ્રસંગે સર્વને ભલામણ છે. એ પ્રશસ્ત પુસ્તકમાંની સરસા કવિતા પ્રાસંગિકી અને સ્વાભાવિકી છે. ફાર્બસ, દલપતરામના ભોજ હતા. દલપતરામનું કવિત્વ ફાર્બસથી ખરૂં પ્રકટ થયું અને ફાર્બસ સંબંધી લખતાં તે પૂર્ણ દશા પામ્યું છે. ફાર્બસના વિયોગથી ક. દલપતરામને અનેક પ્રકારની હાનિ થઈ છે, અને તેઓનું હૃદય સવિશેષ કોમલ થઈ નિર્મલ સ્નેહ દર્શાવતાં વદે છે કે;—

(ઈંદ્રવિજય.)

ગામ, ગરાસ, ધરા, ધન, ધામની ખોટનું દુઃખ ખરૂં,—પણ ખોટું;
સંતતિહીન, કુટુંબ કુસંપનું, છાતિતણું દુઃખ, તે પણ છોટું;
કોડ રિપુતણું કોણ ગણે કદિ ચોગણું આવી ચડી દુઃખ ચોટ્યું;
મેં મનમાં અનુમાન (!અનુભૂત?) કર્યું, દુઃખ મિત્રવિયોગનું સર્વથી મોટું.

'**ગુજરાતી સભાએ**' ફાર્બસનો શોક તેનું શુભ નામ જ તેણે પોતાનામાં કોતરાવી દર્શાવ્યો છે, અર્થાત્ "**ફાર્બસગૂર્જરાતી સભા**" એવું નામ ધારણ કર્યું છે. 'એશિયાટિક સોસાઇટી'ની શાખાએ પણ પોતાના વૃત્તાંત પત્રમાં ફાર્બસશોકદર્શક લેખ, વિદ્વાન્ અને બહુશ્રુત ડાકટર–ઉલસનના મતને અને રા. રા. વિશ્વનાથ મંડલિકના અનુમતને અનુસરી લખ્યો છે. તે ઉભય ગૃહસ્થોએ એ પ્રસંગે ભાષણો કર્યાં છે, તેમાં ફાર્બસ સાહેબના ગુણ ગાયા છે. મુંબઇની સમસ્તશાલાના (યુનિવર્સિટીના) વાર્ષિક સમાજમાં તેના પ્રમુખ ગવર્નર સર બાર્ટલ ફ્રેર જેવા ગૃહસ્થે પણ ફાર્બસના સદ્ગમનથી વિદ્યોપાસક વર્ગને થએલી હાનિ સખેદ વર્ણી છે.

"That this society place on record the expression of their deep sorrow for the death of the Hon'ble Mr. Justice Forbes, one of their Vice–Presidents, and their testimony to his eminent abilities, varied accomplishments, and grace of manner; to his important services in the illustration of the literature and antiquities of Gujarat; and to his high character, and exemplary life, which reflected honor on the

British Government in India, and won the affection of all classes of the natives with whom he held public or social intercourse." p. LXXXIV (84).

The Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society Vol. VIII 1863-65.

"The report which the registrar has read alludes in fitting terms to the loss of our late Vice-Chancellor (the Hon'ble Mr. A Kinlock Forbes) and he could have no more fitting eulogy than the sorrow thus expressed, of the senate over which he presided.* But I may be pardoned if I point the late Mr. Alexander Kinlock Forbes out to those of my own countrymen who desire to aid in the great work of the University, as a bright example of what they have it in their power to do. It was not his intellectual ability, great as that was, nor his learning and accomplishments, though we know them to have been profound and varied; but it was the innate English love of justice which, with such singular modesty, was his great characterstic which gave him such a hold on the sympathy of all with whom he came in contact, and which was the true secret of his power."

The speeches and addresses of Sir H. B. E. Frere, p. 147.

* "The Syndicate cannot conclude this report without an expression of feeling at the untimely decease (at Poona in August 1865), of the late Vice-Chancellor the Hon'ble A. Kinlock Forbes after a brief tenure of office during which his refined accomplishments and judicial equability of mind endeared him to the University."

એ આદિ વિદ્યાસ્થાનોમાં અને વિદ્વાનોના વિચારોના વાહક અનેક વર્તમાનપત્રોમાં મરણ પશ્ચાત્ તેઓ વિષયે સ્મરણલેખ પ્રસિદ્ધ થયા છે, તેઓમાં પણ ફાર્બસ સાહેબના શુભ ગુણનું એકસ્વરે ગાન થયું છે. તેમાંથી એક વાનગી રૂપે તા૦ ૫ મી સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૬૫ના ધી બામ્બે સાટર્ડે રેવ્યુ નામે પ્રતિષ્ઠિત પત્રમાંથી અત્ર ઉતારાય છેઃ—

"Here (in Bombay) he at once entered into the confidence of the higher classes of Natives............ At the time of his death it may be said of him that he was unequalled for the individual affection entertained for him by his friends of all classes of men with whom he was brought either in official or social intercourse, as well as in the general esteem and respect of the inhabitants of Bombay and people of Gujarat."

× × × × × ×

એ સર્વનો સંક્ષિપ્ત સાર સ્વલ્પ શબ્દોમાં,—લાર્ડ મેકાલેએ સન ૧૮૩૫ માં લાર્ડ ઉલિઅમ બેન્ટિકના સ્મરણલેખમાં લખ્યું છે તેનો બહુ ભાગ આપણા ફાર્બસને યથાવિધ લાગુ પડે છે. તેથી તેના શબ્દમાં જ—અત્ર અવતારાય છે.

"Who never forgot that the end of Goverment is
The happiness of the Governed:

× × × × × ×

Who effaced humiliating distinctions:

× × × × × ×

Whose constant study it was to elevate the
intellectual
And moral character of
The Nations committed to his charge:"
(Macaulay's Writings and Speeches p. 469)

સુરતના લોકોએ ફાર્બસનું સ્મરણ રાખવા સારૂ થોડું નાણું એકઠું

કર્યું છે, અને પ્રતિવર્ષ તેમાંથી તેને પ્રિય એવી જે ગૂર્જરભાષા, તેને પુષ્ટિ મલે એવી યોજનાઓ કરે છે. મુંબઇમાં યુરોપીયો અને દેશીયોએ એકત્ર મળી અન્ય માર્ગે પણ ફાર્બસનું સ્મરણ રહેવા એક સ્મારક સંગ્રહ કર્યો છે. તેમાંથી રૂ ૫૦૦૦) આ પ્રાન્તની સમસ્તશાલાને (યુનીવર્સિટીને) સ્વાધીન કરયા છે. તેના વૃદ્ધિ-દ્રવ્યમાંથી ન્યાયશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ નીકળે તે વિદ્યાર્થીને પ્રતિષ્ઠાર્થ એક ફાર્બસના નામની 'સુવર્ણમુદ્રા' આપવી એવો નિશ્ચય થયો છે. પોતાના જીવનમાં જ સારાં બીજ વાપવામાં ફાર્બસ એવા એક સાધનભૂત થયા છે કે, તેઓનાં વૃક્ષ દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામતા જશે, તેમ તેમ તેનું અધિક અધિક સ્મરણ કરાવતા જશે, એટલે તેના મરણ પછી સ્મરણ કરાવવા અન્ય કોઇની સહાયતાની ઝાઝી અપેક્ષા રહી નથી. કવીશ્વર શેક્સપીઅર કવે છે કેઃ—

"Not marble nor the gilded monuments
Of princes shall outlive this powerful rhyme."

એ યથાર્થ છે. કવિ. દલપતરામ પણ કવે છે કેઃ—

(કવિત.)

" મળ્યાં હશે બીજાઓને મોટાં મોટાં માનપત્ર,
ચોથરાં થઈ જશે તે ચુંથાઈ ચુંથાઇને;
બનાવી બનાવીને બેસારયાં હશે બાવલાં તે,
પાવલાંની કીમતે કદિ જશે વેચાઇને;
મસીદો મીનારા કે કરાવેલા કીરતી થંભ,
ઘણે દાડે તે તો જશે સમૂલા ઘસાઇને;
કવિતાથી ઠામ ઠામ કહે દલપતરામ,
ફારબસતણો જસ રહેશે ફેલાઇને."

ફાર્બસનો સ્વભાવ મહાશય અને માયાલુ હતો તે તો આપણે જોઈ લીધું છે. તે એક ખરા ગૃહસ્થ હતા. દેશીય પરદેશીયમાં કઈ અંતર ગણતા નહિ. સર્વ સાથે યોગ્ય સંન્માનથી વર્ત્તતા. તેના અંતઃકરણ જેવું તેનું મુખ પણ સદા સલજ્જ પ્રસન્ન અને આકર્ષક રહેતું. પ્રારંભમાં તેનું ચિત્ર મુક્યું છે એટલે તેના આકારનું વર્ણન કરવાની અગત્ય નથી.

મિ૦ ફાર્બસ પૂર્વ વયમાં વહેલા પરણ્યા હતા. તેઓને ચાર પુત્ર અને

બે પુત્રીઓ છે. તેમાંથી જ્યેષ્ઠ પુત્રનું વય ૨૧ વર્ષનું છે. તેનું નામ જાન. ફ્રેજર. ફાર્બસ. તે વિલાયતમાં છે. બીજો ૧૯ વર્ષનો હેન્રી. ડેવિડ. અર્સકીન ફાર્બસ સિંધમાં 'સરવે' ખાતામાં અહુણા જ નોકર થયો છે. ફાર્બસની વિધવા અને બીજું કુટુંબ વિલાયતમાં છે. ફાર્બસ સાહેબ સંતોષી હતા. મુંબઇમાં ખરા સટ્ટાના સમયમાં ઘણા યૂરોપીયોએ હસ્તે પરહસ્તે સટ્ટામાં ભાગ લીધો હતો, પણ ફાર્બસસાહેબે તેનું નામ પણ ન હોતું દીધું. પરંતુ કુસંગાસંગદોષ જેવી એક મહાખેદકારિણી વાર્તા બની છે. પોતાના સર્વ ધનના ફાર્બસે મુંબઇબેંકના 'શેર' લઈ રાખ્યા હતા. ફાર્બસની સદ્ગતિ પછી શેરસટ્ટાનો ઉભરો શમી જઈ જે ધનનો વિનાશ થયો તેમાં મુંબઈ બેંકનું પણ સર્વસ્વ ગયું, એથી તેના 'શેર'નું મૂલ્ય કંઈ રહ્યું નહિ, તેથી મૂલ્યવાન્ ગણી સંગ્રહેલા તે શેર ઉપર ફાર્બસના કુટુંબના નિર્વાહનો જે આધાર હતો, તેમાંથી 'સોનાનો સર્પ થઈ જાય' તેમ થયું. તેથી તેના કુટુંબને એ હાનિ પણ અકસ્માત્ દુ:સહ્ય થઈ પડી.

મનુષ્યપ્રાણી સંપૂર્ણ નથી. તેમ સતે ઉપરના જીવનચરિત્રમાં કંઈ દોષ દેખાતો નથી, એટલું જ નહિ પણ કોઈ કોઈ પ્રસંગે, જ્યાં જ્યાં સદ્ગુણ દેખે ત્યાં ત્યાં ગુણરાગથી વશ થનાર મનથી, કોઇને અધિકા લાગે એવી કહીં પ્રશંસા પણ થઈ હશે; તે વિષે તટસ્થ થઈ વિચાર કરતાં આ લેખક છેક અભાન છે એમ નથી. તો પણ, આ લેખકના સ્મરણમાં ફાર્બસના દોષ સ્ફુરતા નથી; એટલે, સારા ગુણના પ્રકાશથી જંખાઈ જવાની નિર્બલતા પોતે સ્વીકાર કરવી એ તેને સુતર લાગે છે. વિશેષમાં સ્વાર્થ વિના અને કામના વિના, કલ્યાણકારી મહાજનો આપણા દેશ ઉપર ઉપકાર કરે, તેઓની સુજનતાની તથા મહત્તાની તુલના અને મૂલ્ય હોય તેથી અધિક કદાપિ ગણાયું હોય, તો તે આપણ જેવા કૃતજ્ઞ લોકને દૂષણરૂપ નહિ, કિંતુ ભૂષણરૂપ છે. એ વિચારાનુસારી આ લેખક છે.

(શિખરિણી.)

ભરેલા સદ્ગુણો કશુ મન અભિમાન ન વસ્યું,
મને જેને તો લોકહિત કરતાં પ્રિય ન કસ્યું.
પ્રજા રાજા વચ્ચે પ્રીતિ સબલ સુબંધન બને,
સહુ ધો આશીર્ફાર્બસવદધિકારી પુરુષને.

મન:સુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી.
ફાર્બસ ગુજરાતી સભાનો માન્ય મંત્રી.

અનુલેખન.

'ફાર્બસ ગૂજરાતી સભા'ની ટીપમાં તુરતમાં રૂપિયા પાંસઠ હજાર સાતસેં અંકે રૂ. ૬૫૭૦૦) ભરાયા હતા; એમાં સુરાષ્ટ્રમાંના રાજ્યકર્તાઓએ રૂ. ૨૮૨૦૦) ભરવા હતા, તેમાંથી રૂ. ૨૬૨૫૦) આવ્યા હતા; અને મુંબઈમાં ભરાવલા રૂ. ૩૭૫૦૦) માંથી માત્ર રૂ. ૫૦૦) આવ્યા હતા. કુલ રૂ. ૨૬૭૫૦) અક્ષરે રૂપિયા છવીસ હજાર સાતસે અને પચાશ વસુલ થયા હતા. તેમાંથી રૂ. ૧૮૩૮) ના હસ્તલિખિત ગ્રંથોનો સંગ્રહ લઈ મુંબઈના પુરાલય—ટાઉનહાલ-માં 'ફાર્બસ ગૂજરાતી સભા'ના એક કપાટમાં એ ૭૮ ફા૦ ગૂ૦ સભાના હસ્તકમાં છે. રૂ. ૧૪૦૦૦) ને આશ્રયે **રાસમાલા**નું ભાષાંતર કરાવી સચિત્ર પ્રસિદ્ધ કરવામાં વ્યય થયો હતો. રાસમાલાના વેચાણનાં નાણાં પાછાં વલ્યાં તેની, તથા મૂલમાંથી જે શેષ હતું તેની, સરકારી નોટો લઈ મુંબઈ બેંકમાં રાખેલી છે. એ સભાનું કાર્ય યથેચ્છ કરવામાં એ નાણાં ઉપર આવતું વાજ પહોચી શકે એમ ન હોવાથી નાણાં આપનાર સુરાષ્ટ્રનાં રાજ્યોએ સભાના મંત્રીને સૂચના કરી હતી કે "એ નાણાંના વાજમાંથી સારાં કામ કરી શકવા જેટલો સંગ્રહ થાય ત્યાં સુધી એ નાણાંનું મૂલ દ્રવ્ય વાજથી વધારવામાં આવે છે એમ અજી થોડાંક વર્ષ ચલાવવું." તે અનુસાર એ નાણાં વાજથી વધારવાનુંજ લક્ષ રાખેલું છે. આ વિ. સંવત્ ૧૯૫૩ ઈ. સ. સ. ૧૮૯૭ના વર્ષના અન્ત સુધી મૂલ દ્રવ્ય અને વૃદ્ધિદ્રવ્ય (વાજ) મલીને કુલ રૂપિયા બાસઠ હજાર અને પાંચસે અંકે રૂ. ૬૨૫૦૦) ની સરકારી નોટો લેવાઈ 'ધી બેંક આવ બોમ્બે'માં એજ ફા૦ ગૂ. સભાના નામથી સુરક્ષિત રાખવામાં આવી છે. અને અજી તેમાં પ્રતિવર્ષ વધારો થતો જશે.

'પ્રબન્ધચિન્તામણિ' નામે સંસ્કૃત પુસ્તક છે. તેમાં ઐતિહાસિક વૃત્તાન્ત હોવાથી પ્રખ્યાત ડાકટર ભાઊ દાજીના તંત્રિત્વ નીચે પ્રસિદ્ધ કરવાનો 'ફાર્બસ ગૂજરાતી સભા'એ નિર્ણય કરયો હતો. પરંતુ તે ગ્રંથ ડા. ભાઊ દાજી સદ્ગત થયાથી પ્રસિદ્ધ થઈ શકયો નથી.

'રાસમાલા'નું ગૂજરાતીમાં ભાષાન્તર આપણા પ્રખ્યાત ગ્રંથકાર રા. રા. રણછોડભાઈ ઉદયરામે બહુ પરિશ્રમ લઈ કરયું છે; અને તે સુંદર તથા રુચિકર ગણાયું છે. તેની શુદ્ધિ—વૃદ્ધિ—સહિતા દ્વિતીયાવૃત્તિ માત્ર એકવાર પ્રસિદ્ધ કરવા ફા૦ ગૂ. સભાની ભગિની અમદાવાદમાંની 'ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટી'ને અનુજ્ઞા આપી છે.

ગિરગામ, મુંબઈ. } **મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી.**
સંવત્ ૧૯૫૩. આશ્વિન વદિ ૧૩. } ફા૦ ગૂ. સ. માન્ય મંત્રી.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટી પ્રબંધમાળા.

ફાર્બસ વિરહ.

રચનાર

કવીø દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ, સી. આઈ. ઈ.

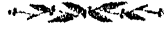
આવૃત્તિ છઠ્ઠી.—નકલ ૧૦૦૦

અમદાવાદ,
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીની ઓફિસ.

સંવત્ ૧૯૫૪.—ઈ. સ. ૧૮૯૮.

અમદાવાદ,
યુનિયન પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ કંપની લિમિટેડમાં
ઘેલાભાઈ નરસિંહદાસે છાપ્યો.

પ્રસ્તાવના.

આનરેબલ્ અલેકઝાંડર કિન્લાક ફાર્બસ સાહેબ, જેણે અમદાવાદ, સુરત, મહીકાંઠા, અને કાઠિયાવાડમાં મોટી અમલદારી ભોગવી, અને અમદાવાદમાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી સ્થાપી, ભૂતનિબંધનો અંગ્રેજીમાં તરજુમો કરીને વિલાયતમાં છપાવ્યો, ગુજરાતમાં જૂનાં પુસ્તકોનો શોધ કરીને ગુજરાતના ઇતિહાસનું રાસમાળા નામનું અંગ્રેજી પુસ્તક પ્રકટ કર્યું, છેલીવારે મુંબાઈની હાઇકોર્ટના જડજની પદવી મેળવી, અને ત્યાં ગુજરાતી સભા સ્થાપી, અને ગુજરાતી પુસ્તકો વધારવા સારૂ આશરે લાખ રૂપૈયાનું ફંડ ઉભું કર્યું, તે કામ પૂરૂં થયા પહેલાં સન ૧૮૬૫ ના આગષ્ટની ૩૧ મી તારીખે તેણે પૂનામાં દેહ મૂક્યો. તેના સ્વર્ગવાસથી મુંબઈ તથા ગુજરાતના લોકો બહુ દીલગીર થયા ને વર્તમાન પત્રોમાં પોકાર થઈ રહ્યો. તેનું નામ કાયમ રાખવા સારૂ હરેક ઠેકાણેથી લોકોએ આતુરતા દેખાડી. આપણા દેશી લોકો સાથે તે બહુ મિત્રતા રાખતો હતો. તેની યાદગીરી રાખવા સારૂ મારા અંતઃકરણના સ્નેહના ઉભરાથી મેં આ ફાર્બસ વિરહ નામની નાની ચોપડી રચી છે, અને વિશેષ હકીકત સન ૧૮૬૫ ના સપ્ટેંબરથી એ વર્ષ સુધીનાં બુદ્ધિપ્રકાશમાં દાખલ કરી છે. મુસલમાની જુલમી રાજ્ય થઈ ગયું, તોપણ અકબર જેવા સદ્‌ગુણી અમલદારોને લોકો સંભારે છે, અને સાબાશી આપે છે, તો અંગ્રેજી ન્યાયી રાજ્ય છે, તેમાં જેઓ ફાર્બસ સાહેબ જેવા પરોપકારી, આ દેશના લોકોનું હિત ચહાનારા અમલદારો થશે, તેઓની કીર્તિ આ દેશમાં અમર રહેશે, એમાં કાંઈ સંશય નથી. માણસનો જન્મ પામીને સહુની આશીષ લેવી, એજ જીવતરનું ફળ છે. કોઇનું રાજ્ય હમેશાં રહ્યું નથી, અને રહેનાર નથી, માટે જેણે સાબાશી લીધી હશે, તેજ હમેશાં રહેવાની છે.

फार्बस विरह.

મિત્રની દીલગીરી.

મનહર છંદ.

શાણા સૂબા ફારબસે સ્વરગમાં કર્યો વાસ,
તેનો શોક તજી શાથકી સંતોપ વાળવો?
કવિતા જહાજનો તે ભાગી પડયો કૂવાથંભ,
ખરેખરો ખેદ તે તો કેમ કરી ટાળવો?
પંડિતોના પારેખની પ્રૌઢ પેઢી ભાગી પડી,
હવે કહો વ્યવહાર શી રીતે સંભાળવો?
દાખે દલપતરામ પામરનો પાળનાર,
મુંબાઈમાં હતો તે લુટાઇ ગયો માળવો. १

ઈંદ્રવિજય છંદ.

તે મુજ મિત્ર ગયો તદનંતર, અંતર દુઃખ નિરંતર આવે;
જાતું રહ્યું સુખ તો શત જોજન, ભોજન ભાવ ભરે નવ ભાવે;
તેનિ છબીજ તરે નજરે, કદિ એક કલાક ન છેક છુપાવે;
કષ્ટકથા દલપત્ત કહે, કહું કોણ કને દુખ કોણ કપાવે? २
તર્ક વિતર્ક કવિત્વતણો, કવિના દિલમાંહિ શિથીલ દેખાણો;
દેશતણી દરશાઇ દશા બુરિ, જ્યાં તહાં લક્ષ્મિ વિનાશ જણાણો;
બુદ્ધિ ફરી બુદ્ધિમાન જનોનિ, ભલા જનનો પણ જીવ ભ્રમાણો;
દેખિ એવું*દલપત્ત કહે, નર ફાર્બસ સ્વર્ગ ગયો મન જાણ્યો. ३

દોહરો.

નર્ધન લોકો નિરખિયે, સદન સદન બહુ શોક;
સાહેબ ફાર્બસ સાથ ગઇ, લક્ષ્મી પણ પરલોક. ४

મનહરછંદ.

સંધ્યા સમે વસુધા[१] ને વ્યોમ[२] તણા સાંધા વિષે,
અવલોકયો રાતો આભ ચઢીને અગાશિયે;

---

* શેરસટ્ટાથી. १ પૃથ્વી. २ આકાશ.

જાણેકે કિન્લાક સૂઓ જગત તજી જવાથી,
ભૂમિએ ભગવો ભેખ ઓઢયોછે ઉદાસિયે;
સૂર્ય શશી સામસામા પશ્ચિમ પૂરવ પાસે,
તેની ઉપમા તો તેવા તર્કથી તપાશિયે;
જોગણી બણી જરૂર જાણે દલપતરામ,
કાંધે ધરી કાવડ ધરણી ધાઇ કાશિયે ! ૫
વા'લાના વિજોગવાળી વેદનાની વિગત તો,
જે જને જાણેલી હોય તેજ જન જાણશે,
પ્રસવની પીડા અપ્રસૂતા તો પીછાણે નહિ,
પ્રસવની પીડા તો પ્રસૂતાજ પીછાણશે;
ઘાયેલના ઘટતણી ઘાયેલ ઘણીક જાણે,
અવર તો એ વિષે અંદેશો ઉર આણશે;
દાદુરનું દુઃખ દેખી દાખે દલપતરામ,
હાડિયો તો હશી ખેલી ખેલ તે વખાણશે. ૬

ઇંદ્રવિજય છંદ.

ગામ ગરાસ ધરા ધન ધામનિ, ખોટનું દુઃખ ખરૂં પણ ખોટું;
સંતતિહીન, કુટુંબ કુસંપનું, છાતિતણું દુખ તે પણ છોટું;
કોડ રિપૂતણું કોણ ગણે? કદિ રોગનું આવિ ચઢી દુખ ચોંટયું;
મેં મનમાં અનુમાન કર્યું, દુખ મિત્ર વિજોગનું સર્વથી મોટું. ૭

દોહરો.

પૂછો ચાહિ ચકોરને, પૂછો જળચરકાય;
કાંતો પૂછો કમળને, સ્નેહિ ગયે શું થાય? ૮

પૂર્વાનુરાગ સ્મરણ.

મનહર છંદ.

કાવ્ય અલંકારતણા ગ્રંથનો અભ્યાસ કરી,
જીવ જોડી રાખ્યો તો મેં કવિતાની જકમાં;
શોધતો હતો હું કોઈ શાણો સરદાર નર,
બોધતો હતો હું મહીનાથને મુલકમાં;
કોઇ દીલદાર ને ઉદાર દરબારમાં હું,

રહેવાની રૂચિ અતિ રાખતો ઇશકમાં;
દીલમાં વિચારતો હું હતો દલપત કહે,
ફારબસતણું તેડું આવ્યું તેવી તકમાં. ૯
ખાનપરે *દ્વારે જ્યારે નદીને કિનારે સારે,
મેળો થયો મારે ચાંદાસૂર્યના મહેલમાં;
ઇસવી સો અઢારે અડતાળીશમી સાલ ત્યારે,
પ્યાર કીધો પ્યારે પરિપૂરણ પહેલમાં,
પાસે રહ્યે પાંચગણો દૂર રહ્યે દશગણો,
થયો ઘણો ઘણો સ્નેહ સરસ સહેલમાં;
જેવો સ્નેહ કીધો અંત સુધી રાખી લીધો,
ફેરફાર નહિ કીધો મુખ કથન કહેલમાં. ૧૦

સોરઠા.

વચને પ્રીત વિવેક, એવા મિત્ર અનેક છે;
છાતીરંજન છેક, એકજ જડે અનેકમાં. ૧૧
સર્વે વચન સચવાય, ત્યાં સુધી પ્રીતી ટકે,
ચૂક પડયે ચૂંથાય, કાચી પ્રીતનિ રીત તે. ૧૨

મનહર છંદ.

લાડનો લડાવનાર દોસ્ત દીલદાર ગયો,
કોણ હવે મને લાડ કોડથી લડાવશે?
સુખ દુઃખ વારનો પોકાર સુણનાર ગયો,
કોણ હવે સુખ કરી શોકને શમાવશે?
હિંમત દાતાર હિમાયતુ હિતકારી ગયો,
કોણ હવે હૈયે મને હિંમત ધરાવશે?
કહે દલપતરામ સાહેબ કિન્લાક વિના,
કોણ "માઇ ડીયર" કહી મને બોલાવશે? ૧૩
વિચારી વિચારીને વિસારી દેયે વાત પણ,
વિસરતી નથી શું વિસારતાં વિસારીએ?
ધારી ધારી જોઇ ધારો ધારીએ ધીરજ પણ,

* અમદાવાદમાં.

ધારતાં ધરાતી નથી, ધીરજ શું ધારીએ?
ઠરવાનું ઠામ ગયું, માટે કોઇ ઠામ મન,
ઠરતું નથી કિયે ઠેકાણે ઠરી ઠારીએ?
દોસ્તદાર ફારબસ વિના દલપત કહે,
કાળજાનું કષ્ટ કેની આગળ ઉચારીએ. ૧૪

મિત્ર પ્રતિ પ્રીતિવાક્ય.

સાદરાથી સ્વારીમાં સિધાવતા જ્યાં સાથે સાથે,
"આવજે!" પછીથી એવું ભાવે મુખ ભાખતો;
આગળ સિધાવી આપ કરીને મુકામ સારો,
મારે કાજે સરસ મુકામ શોધી રાખતો;
પરલોક પંથે પણ પ્રથમથી પોતે ગયો,
એ પણ ગયો હશે શું એવું અભિલાખતો?
કહે દલપતરામ શોધીને સારો મુકામ,
રાખજે સંભારીને રખે વિસારી નાંખતો! ૧૫
એકજ વરસ વિષે આપણો જનમ પણ,
હું તને પીછાણતો નહિ કશી પીછાણથી;
નામ મારૂં સાંભળી મુદામ મોકલી મનુષ્ય,
વા'લા તેં મને તેડાવી લીધો વઢવાણથી;
દેખાડી અપાર પ્યાર પંદરથી દૈ પગાર,
પાસે રાખી પોતે મને પ્યારો ગણ્યો પ્રાણથી;
કહે દલપત સર્વ લાયકથી લાયક તું,
લાયકી તારી લખી શકાય ન લખાણથી. ૧૬

ઇંદ્રવિજય છંદ.

જન્મ જુદી જમિમાં ધરિને પણ, તું મુજ જન્મભૂ તર્ફ જણાયો;
એક થયું મળિને મન આપણું, જીવ મળી વળિ એક જણાયો;
પંડ જુદો પડવો ન ગમ્યો પ્રિય, અંત સમે ગુણ એજ ગણાયો;
દેહ રહે એક દેશ વિષે ગણિ, તું મુજ દેશ વિષે દફ્ણાયો. ૧૭
તેં મુજને તન નેં મન મેળવિ, લાડ અધીકથિ ખૂબ લડાવ્યો;
હેત ધરી મુજ હાથ ગ્રહી, નિજ ચારડ ઊપર ચાહિ ચઢાવ્યો;
ફેરવિયો પુરમાં પુર બાહર, જાહર જીવશુ જીવ જડાવ્યો;
આગળથી સુખ આપિ અપૂરવ, રે પ્રિય પાછળ કેમ રડાવ્યો! ૧૮

સાકરથી તન શાંતિ થતી નથિ, શાંતિ કરી ન શકેજ નિશાકર;*
પા કર ઝાલિ પ્રિતીરસ પ્રીતમ, કષ્ટ વિલોકિ કૃપાળુ કૃપા કર;
ના કરતો કદિ તું મુજને દુખ, રે કરૂણારસના રતનાકર;
ધા કરવો ન ઘટે ઘટ ભીતર, ઓ પ્રિય ફાર્બસ નેહ નિવાકર!૧૯

મનહર છંદ.

ઊતરે નહિ ઉતારી તારી માયા મોહકારી,
કારીગરી તેની ન્યારી નારી અને નરથી;
વિસરે નહિ વિસારી, સારો સંભવે સંભારી,
ભારી છળભેદધારી, ધારીએ શું ધરથી?
પ્રથમ પમાડી પ્રીત, પ્રીતમ પ્રિયા સહિત,
હિત મટયું વિપરીત, રીતની અસરથી;
વા'લીડા કિન્લાક વીર, વિરહે કીધો અધીર;
ધીરજનું છાંટ નીર, નિરખી નજરથી. ૨૦

ઘનાક્ષરી છંદ.

પાઇ પાઇ પ્રેમપાન પ્રથમ તેં પુષ્ટ કર્યો,
પછી પીડા પમાડી વિજોગપાન પાઇ પાઇ,
ધાઇ ધાઇ ભેટવાને આવતો હું તારે ધામ,
ધીમે રહી સામો ઊઠી આવતો તું ધાઇ ધાઇ;
ગાઇ ગાઇ ગીત તને રીઝવતો રૂડી રીતે,
ગુજારૂછું દિવસ હું હવે દુઃખ ગાઇ ગાઇ;
"ભાઇ! ભાઇ!" કહીને બોલાવતો તું ભાવ ધરી,
ભલો મિત્રતાનો ભાવ ભજાવ્યો તેં ભાઇ ભાઈ. ૨૧

મનહર છંદ.

જે જે જગ્યા તારી જોડે જોતાં જીવ રાજી થતો,
તે તે જગ્યા આજ અતિશે ઉદાસી આપેછે;
કાગળો કિન્લાક તારા દેખી દુઃખ દૂર થતું,
એજ કાગળો આ કાળે કાળજાને કાપેછે;
જે જે તારાં વચનોથી સર્વથા વ્યથા જતી તે,
વચનો વિચારતાં વ્યથા વિશેષ વ્યાપેછે,
દૈવની ઉલટી ગતિ દીઠી દલપત કહે,
જેથી સુખ શાંતિ થતી તે સઉ સંતાપેછે. ૨૨
જો તું જળ સ્વચ્છ રૂપે તો હું બનું મચ્છ રૂપે,

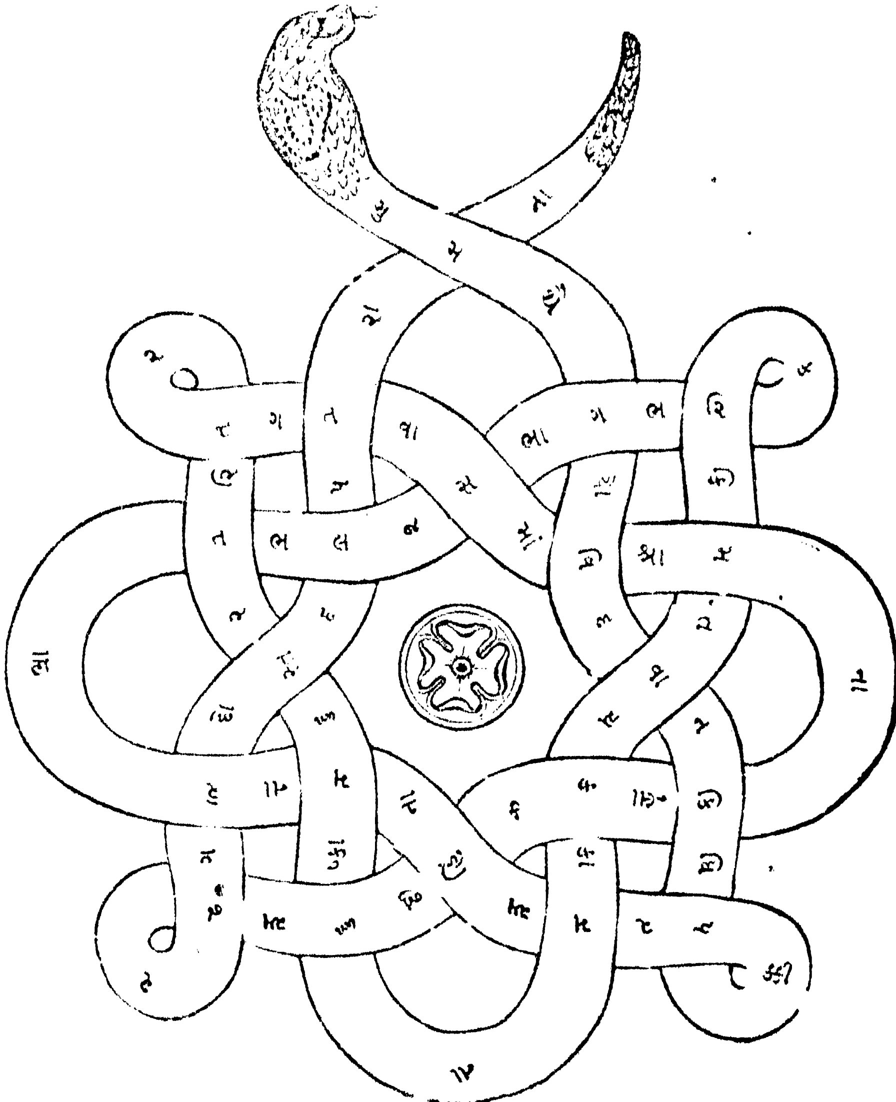
* ચંદ્ર.

જો તું ચંદ્ર હોય તો ચકોર થવા ચાહુંછું;
જો તું હોય દીવા રૂપે તો ધરૂં પતંગ અંગ.
તું વસંત રૂપ હું કોકિલ ગુણ ગાઉંછું;
જો તું હોય હીરા રૂપે તો હું બનું હેમ રૂપે,
તું સૂરજ વિના હું કમળ કરમાઉંછું;
કેવે રૂપે થયો ને કયાં ગયો તેની ગમ નથી,
એથી આ કિન્લાક મિત્ર! મનમાં મૂંઝાઉંછું. ૨૩

દોહરો.

અજર જગતમાં જઈ રહ્યો, સુખમય જ્યાં સંસ્થાન;
જોતાં સજર જગતથકી, ગૂમ થયો ગુણવાન. ૨૮

નાગપાશ પ્રબંધ.—હરિગીત.

નાગપાશપ્રબંધ.

હરિગીત છંદ.

ગુમ થૈ ગયો વિદ્વાન, કિધિ પક્ષી પરમ અહિ નામના;
રે ભાત ભલ જસ ભાગ ભરિ, કરિ કિમતવાચક કામના;
દુષ્કામ દુસ્તર તરિ તરત, ગત વાસમાં વિશ્રામના;
કિન્લાક કહિં જુદું અજર જગ, રે દોસ્ત દલપતરામના. ૨૫

ઇંદ્રવિજય છંદ.

કોણુ હવે કરશે પ્રતિપાલન, સંકટના પડતાં શિર શાકા?
કોણુ દિવાળિ દિને દિલ પ્યારથિ, મોકલશે ફુલખંડિ ફ્ડાકા,
મિષ્ટ મિઠાઇ નવાઇનિ ચીજ, અને વળિ ઉત્તમ અંચળ તાકા?
મિત્ર હવે મુજ બાળકડાં, કહેશે જઇ કોણુને સાહિબકાકા? ૨૬

મનહરછંદ.

અતડા રહી અમલ કરે અન્ય અંગરેજો,
તુચ્છ ગતિ તેઓતણી તજી રીત તેજ તેં;
ભાઈ તુલ્ય સર્વશું સગાઇ તેં સવાઇ સાહી,
અરે ભાઈ! અતિશે નવાઇ કરી એજ તેં;
ગુજરાતી ગુણીઓના ગુણુની ગણુના કીધી,
ભલા ગુણુ ભાળી વાળી આપિયો અવેજ તેં;
કહે દલપતરામ નવે જુગે રાખ્યું નામ,
ઓ અલેકઝાંડર કિન્લાક અંગરેજ તેં. ૨૭

અરવિંદમુખી છંદ.

બનવોજ અશક્ય બનાવ બને, વરતાય નહી [1]વિધિકૃત્યનિ વાત;
દિવમાંહિ[2] દિવાકર દૂર વસે, જળમાંહિ જુઓ જનમ્યું [3]જળજાત;
કદિ કાગળ પત્ર પિછાન નહી, ઉપજી કશિ રીતથિ પ્રિત અઘાત?
પ્રિય ક્યાં તુજ ને મુજમિત્રપણું થતું? ક્યાં ઇંગ્લાંડ ક્યાં ગુજરાત?૨૮

મનહરછંદ.

મુલક મુલકમાંથી ક્યાં જતો મેળાપ થાય?
ક્યાં રાણીનો કિરીટ[4] ને કોહીનૂર ક્યાંહિનો?

---

૧ દૈવ. ૨ આકાશ. ૩ કમળ. ૪ મુગટ.

દેખો હાથીદાંત કોણ ? જાણે કિયા જંગલનો?
ચળકતો ચૂડો બન્યો બાઇયોની બાંહિનો?
અંતર અપાર પણ પ્યાર પરિપૂર્ણ થયો,
કુમુદની[1] ક્યાંની ને મયંક[2] નભ[3] માંહિનો?
દાખે દલપતરામ, દેખી લેજો દૈવ ગતિ,
ક્યાં ફિન્લાક અંગરેજ ક્યાં હું વિપ્ર આંહિનો? ૨૯

સોરઠો.

તલના તરૂને જેહ, સ્નેહ[4] તણો સંબંધ નહિ,
તલમાં ક્યાંથી તેહ? એ અકળિત ઇશ્વરકળા. ૩૦

મિત્ર ગુણસ્મરણ.

મનહરછંદ.

કીરતિ ફિન્લાક તારી સાંભરશે સદાકાળ,
વિધ વિધ વાતો તારી વિશ્વ વિષે વ્યાપશે;
કામ ક્રોધ લોભને કબજામાં કીધા હતા તેં,
કૃપાનાથ તેથી તારા કર્મબંધ કાપશે;
ઇશ્વર આરાધન જે સ્વરગનું સાધન તે,
અતિ કીધું છે તેથી અચળ સુખ આપશે;
આશીષ અમારી છેલી એ છે દલપત કહે,
સૃષ્ટિપતિ સદા તને સમીપમાં થાપશે. ૩૧

ઇંદ્રિવિજય છંદ.

પાક રિવાજ નિવાજ પઢ્યો તુંજ, ફોગટ ફંદ કરેછ ફકીરા;
બુદ્ધિયિ શુદ્ધ સ્વધર્મ ધર્યો, પર ધર્મ તણા ન કર્યા ચઢિ ચીરા;
ધીરજનો ધરનાર ધરાતળ તુંજ, અને નર અન્ય અધીરા;
તેંજ ભલી ભણિને ભરિ ટેબલ, ઓ આનરેબલ ફાર્બસ વીરા. ૩૨
કૈંક કલેકટર જજ્જ ગયા, ને નવા વળિ આવિ જુના વિસરાવે;
શી ગણતી રેસિડેંટતણી, ગત કૈંક ગવર્નર કોણ ગણાવે?
લંડનમાં નવ લાખ ભર્યા, અહિં આવિ જહાંગિરિ જોર જણાવે;
દેશ હિતેચ્છુ, કહે દલપત્ત, સુણો ફરિ ફાર્બસ તો નહિ આવે. ૩૩

---

1 પોયણી. 2 ચંદ્ર. 3 આકાશ. 4 તેલ.

મનહરછંદ.

મળ્યાં હશે બીજાઓને મોટાં મોટાં માનપત્ર,
ચીથરાં થઇ જશે તે ચૂંથાઇ ચૂંથાઇને;
બનાવી બનાવીને બેસાર્યાં હશે બાવલાં તે,
પાવલાંની કિંમતે કદી જશે વેચાઇને;
મસીદો, મીનારા, કે કરાવેલા કીરતિથંભ,
ઘણે દા'ડે તે તો જશે સમૂળા ઘસાઇને;
કવિતાથી ઠામ ઠામ કહે દલપતરામ,
ફારબસતણો જશ રહેશે ફેલાઇને. ૩૪
સિદ્ધાચળે સિદ્ધના દેરામાં સારા શ્રાવકોનાં,
પૂતળાં[1] છે પણ એને યાદ કોણ આણેછે ?
પાટણમાં પાટણના પાટવીનું[2] પૂતળું છે,
પાટણના પુરૂષ તે કોઇક પીછાણે છે;
મોટાં મોટાં માન મેળવીને કૈંક મરી ગયા,
જુઓ આજ જગતમાં જન કોણ જાણેછે?
વિક્રમ ને ભોજના ચરિત્રનાં વિચિત્ર કાવ્ય,
વિશ્વ વિષે વ્યાપવાથી વિશ્વ સૌ વખાણે છે. ૩૫

ઇંદ્રવિજય છંદ.

પારવિના ઉપકાર કર્યા, સરકાર તણો અધિકાર ધરીને;
વાત જુની ઠકરાતતણી, દિન રાત લખી ગુજરાત ફરીને;
માન મળ્યું પણ માનવિનું અપમાન કર્યું ન ગુમાન કરીને;
ઇંગ્લિશ કે રૂશ આર્ય વિષે પણ, ફાર્બસ તુલ્ય થશે ન ફરીને. ૩૬
જ્ઞાન નિધાનિ, નહી અભિમાની, દિવાનિ અદાલતનો શુભ દીવો;
લાખ પ્રકાર કર્યા અભિલાખ, પ્રજાજન પાસ પ્રિતીરસ પીવો;
પ્યાર તથા કરતાર તણો, સંધિકાર સદા સુવિચારથિ શીખ્યો:
દેહ ધરી દલપત્ત કહે, પિસતાળિશ વર્ષ પુરાં નહિ જીવ્યો. ૩૭

મનહરછંદ.

વિશેષ જો વસ્યો હોત દેશમાં વરસ દશ,

---

૧ દેરાં બણાવનારનાં. ૨ વનરાજ ચાવડાનું.

સુધારત વધારત ગુણ ગુજરાતનો;
અંગરેજી રાજ્યમાં પ્રજાનો પૂરો પ્યાર થાત,
હૃદયમાં રહેત ન વાંધો કશી વાતનો;
સો ગણી સહસ્ર ગણી શોભા સારી પામી લેત,
શોભા પામે જેવી સારી સૂરજ પ્રભાતનો;
જગતમાં જેનો ખપ, ત્યાં અત્યંત તેનો ખપ,
તેવો આવ્યો હુકમ ત્રિલોકીતણા તાતનો. ૩૮
કલમ તો રાખતો, ને કલમષ[1] કશું નહિ,
સાહેબ હતો ને નિત્ય સાહેબને ભજતો;
સરકાર સેવા સમે શરકાર[2] સમવૃત્તિ,
ત્રીજોરી તપાસતો, ને ત્રીજો રિપુ[3] તજતો;
બદન પહેરતો, ને બદ નજરનો નહિ;
પાટ લુણ હક કરી પાટલુન [4]સજતો;
કહે દલપતરામ, ફિન્લાક તો કરૂણાનું,
પાતર હતો, ને જોવા પાતરને ન જતો. ૩૯
ટેક ધારીને વિવેક રાખતો વશેક,
લોક ચારમાં, ઉચ્ચારમાં, આચારમાં, વિચારમાં;
ખચિત ન ધર્યું ચિત્ત, અનુચિત કામના,
પ્રકારમાં, વિકારમાં, ધિક્કારમાં, નકારમાં;
માનવીને દેતો માન, ખાન પાન દાન,
મોંઘવારમાં, તે'વારમાં, સુવારમાં[5], સવારમાં,
ભાખતો ભલું ફિન્લાક રાખતો તપાસ, તે
આહારમાં, વિહારમાં સંહારમાં[6], પ્રહારમાં. ૪૦
માત તાત તુલ્ય મહાસંકટ મટાડનાર,
ભ્રાત તુલ્ય ભારે ભયભીત કાળે ભાગિયો;

---

૧ પાપ. ૨ તીરધડો, જેની આગળ થઇને રાજાની ફોજ ગઇ, પણ તેને ખબર પડી નહિ, એવો તેને પોતાના કામમાં જીવ હતો. ૩ લોભ. ૪ પાયજામો. ૫ સારા વારમાં એટલે રવિવારમાં. ૬ ફાંશી દેવાના કામમાં ખૂબ ઝીણી નજરથી તપાસ કરતો.

શિક્ષક સમાન દાન દાયક શીખામણનું,
મહીપાળ એવોજ પ્રજાએ મળી માગિયો;
માન મળ્યું મોટું પણ, નહિ અભિમાન ઉર,
જાણે મહા જોગીરાજ જગતમાં જાગિયો;
કહે દલપતરામ કવિતાના કોડવાળો,
ક્યાં ગયો કિન્લાક સુઓ સાહેબ સુહાગિયો ! ૪૧

ઇંદ્રવિજયછંદ.

કોઇ તનૂ તજવાથિ થશે દુખિ, આશ્રિત સ્વારથ સાધન આશી;
કોઇ તનૂ તજવાથિ થશે વિરહાતુર વાસ સમીપ નિવાસી;
કોઇ તનૂ તજવાથિ થશે નિજ નાતતણાં નરનારિ નિરાશી;
કીરતિ-કોટ કિન્લાક જવાથકિ, આખિ થઇ ગુજરાત ઉદાસી.૪

મનહરછંદ.

સાંભળ્યું જે સાહેબ કિન્લાકે કર્યો સ્વર્ગવાસ,
બહુ નર નારીઓ લાગ્યાં નિસાસા નાખવા;
મુંબઇમાં મોટા મોટા સાહેબો ને શેઠિયાઓ,
સભા ભરી ભરી લાગ્યા દીલગીરી દાખવા;
સુરત, અમદાવાદ, ઈડર આદિક અને,
ભાવનગરનો ભૂપ ભાવે લાગ્યો ભાખવા;
આમ દલપતરામ ઠામ ઠામ કહે લોક,
દામ ઊઘરાવી કરો કામ નામ રાખવા. ૪૩

કૌસ્તુભનો વીરો હીરો કોહીનૂર[1] એક છેક,
બીજો ધરણીધરે ધરામધ્યે ધર્યો નથી;
અચળામાં[2] અચળ[3] હિમાચળ સમાન ઊંચો,
ઠામ ઠામ જુઓ કોઇ ઠેકાણે ઠર્યો નથી;
ચીનનો પ્રાચીન કોટ, એવો મોટો કોટ, અને
રૂશ દેશ જેવો દેશ બીજો પ્રસર્યો નથી;
ગુજરાતી ગુણીઓના ગુણનો ગ્રાહક એક,

---

૧ તેનું તેજ હિંદુસ્તાન ઉપર પડેછે, માટે તેને સર્વોપરી ગણ્યો છે. ૨ પૃથ્વી. ૩ પર્વત.

કિન્લાક સાહેબ, બીજે સાહેબે કર્યો નથી. ૪૪

દોહરા.

અમેરિકા ને એશિયા, વળિ આફ્રિકા યુરોપ;
ક્યાંઇ નથી કિન્લાક સમ, અવર પુરૂષમાં ઓપ. ૪૫

સોરઠો.

કરેલ કીર્તી મેર[1], દુનિયામાં તે દેખવા;
ફાર્બસ રૂપે ફેર, ભોજ પધાર્યો ભૂમિમાં ૪૬

મનહરછંદ.

પરિમળ અમળ અમળ જળથળ રમાં
કવિકુળ કોમળ કમળ સુ પ્રકાશીને;
ગુણીજન ભ્રમર ભ્રમણ ભલી ભાત કરે,
કોકિલ કલ્લોલ અંબ કદંબ નિવાસીને;
વસ્તી ફૂલવાડીમાં ફૂલી ફૂલી ફેલાયાં ફૂલ.
દેખેછે અશોક[2] લોક શોક ગયો નાશીને;
પ્રગટયાં નવીન પત્ર[3] અત્ર સરવત્ર, જ્યારે,
એકત્ર પવિત્ર મિત્ર[4] મળ્યો મીન[5] રાશિને. ૪૭

તેના કેવા વિચાર હતા તે વિષે કહેલો છંદ.

દેશ ગુજરાત વિષે વધારૂં વિદ્યા વિશેષ,
ઓપી કરૂં ઓપતો યુરોપના આકારમાં;
કોટિ કોટિ વિધિની વધારૂં કળા કુશળતા,
હિકમતી કરૂં ગ્રેટબ્રિટનની હારમાં;
ગુજરાતી કવિઓના ગુણને ગજાવું ને,
સજાવું વળી તેઓને શ્રીમંત આ સંસારમાં;
કહે દલપતરામ સાહેબ કિન્લાક સુણો,
આ સમે છે એવી વાત આપના વિચારમાં. ૪૮

તેના વિના કેવું લાગે છે.

આદિત્યનો અસ્ત થતાં થાય છે અંધારૂં ઘળ,

---

૧ મેરુ. ૨ આસોપાલવ, અથવા શોક નહિ તે. ૩ પાનડાં, અથવા પુસ્તકનાં પાનાં. ૪ સૂર્ય, અથવા દોસ્તદાર. ૫ દકાર નામ વાળાને,

ફારબસ વિના એવી દુનીયા દેખાયછે;
બંગલા બજાર બાગ જંગલની ઝાડી જેવા,
ધીરજ ધરાય નહિ એવા ખાવા ધાયછે;
સોબતી સિધાવ્યાથી સિધાવ્યાનો સમય હવે,
સમીપમાં આવ્યો એવું શુદ્ધ સમજાય છે;
દેહ ગેહ[1] થકી સ્નેહ છૂટયો દલપત કહે,
આશાના અંકુર ઉર થકી દૂર થાય છે. ૪૯

ફાર્બસ બિરદ કેમ મળ્યું હશે ?

ખંડોબા[2] ને બૌચરાજી[3] જૈ ચઢ્યાં યુરોપખંડ,
દેખવા લાયક દેશ દેખવા સરસ તે;
પુરાતનમાં ફિન્લાક સાહેબના પૂરવજે,
હરખથી પૂછ્યું તે બંનેને મુખ હસતે;
"પૃથવીમાં મારા પુત્ર પૌત્ર પરિવાર વાળા,
મેળવશે કેવું માન અને કેવો જશ તે;"
ખંડોબા બોલ્યા કે "ફાર;[4]" બૌચરાજી બોલ્યાં, "બસ[5]",
બંને મળી બીરૂદ[6] બનિયું "ફારબસ" તે. ૫૦

કવિતાને ઉત્તેજન વિષે.

કવિતાનો કોઇ ભૂપ ભાવ પુછનાર નથી,
બીજે ધંધે ધાયા કવિ ધારી એવાં કારણો;
એવામાં કવિનો મેળો[7] ફિન્લાક સાહેબે કીધો.
સાંભળી કવિતા આપ્યાં ઇનામ સંભારણો,
દીલનો ઉદાર દીઠો, દેવાંશી દાતાર દીઠો,
દાખે દલપત દીઠો દારિદ્રય વિદારણો,
અભણ પસ્તાવા લાગ્યા, ભણેલા ફૂલાવા લાગ્યા,
પુત્રોને પઢાવા લાગ્યા ભટ ભાટ ચારણો. ૫૧

---

૧ ઘર. ૨ દક્ષિણનો દેવ. ૩ ગુજરાતની દેવી. ૪ બહુ. ૫ પૂર્ણ. ૬ એવાંજ કલ્પિત બીરૂદ કેટલાએક દેશી રાજાઓને કવિઓએ આપેલાં છે, તે ભોળા લોકો સાચું માનેછે. ૭ ઇડરમાં કર્યો હતો.

બાળક જુવાન વૃદ્ધ નર અને નારીઓમાં,
કવિતાનો શોખ વધ્યો આ સમે અથાક છે;
ગોરા લોકે ગુજરાતી કવિતાના ગુણ ગણ્યા,
કવિતાને જાણી જે કોવિદતાનું નાક છે;
ગામ ગામ ઠામ ઠામ કવિતા કવિતા દીસે,
વસંતવેળામાં જેવો પુષ્પતણો પાક છે;
આ સમે થવાનું આમ કહે દલપતરામ,
કારણ કહું તો સાચું સાહેબ કિન્લાક* છે. ૫૨

દોહરા.

કુથ્થા‡ પુસ્તક કાપિને, એનો ન કરીશ અસ્ત;
ફરતો ફરતો ફારબસ, ગ્રાહક મળ્યો ગૃહસ્થ. ૫૩
પાટણ કેદ પડી હતી, અકળાઈ થઈ અંધ;
સરસ્વતીના ફાર્બસે, બહુ છોડાવ્યા બંધ. ૫૪

સોરઠો.

કવિતા વેલી વીર, ગૂમ થાત ગુજરાતથી;
નિર્મળ છાંટી નીર, ફેલાવી તેં ફારબસ. ૫૫

દોહરા.

ગુણ ગ્રાહક ફાર્બસ ગયો, લડ્યા યુરોપ નૃપાળ;
કવિ, કંપની, કપાસની, કિમત ઘટી આ કાળ. ૫૬

દુમેલા છંદ.

ગુણ ગ્રાહક વિક્રમ ભોજ ગયા, કવિતા તણિ કિમત જે કરતા;
પ્રથિરાજ[1] અને ઇંદ્રજીત[2] ગયો, રખિદાસ[3] ગયો રસનો ધરતા;
સરદાર ગયા શુભ ફાર્બસ સાહિબ, જે સઘળા ગુણ સંઘરતા;
શુભનામિ જવાથકિ ખામિ પડી, કરવીશું નકામિ કવીશ્વરતા. ૫૭

---

* પછી તેમના મિત્ર ટી. સી. હોપ સાહેબને ગુજરાતી કવિતાનો શોખ થયો.

‡ પુસ્તક કાપી ખાનાર જીવડો—કુથ્થો.

૧ ચંદ કવિનો. ૨ કેશવદાસ કવિનો. ૩ શામળભટ કવિનો પાળનાર.

કવિતા રસનો વકરો કરતાં, બહુ માલ પુરાત બકાત રહ્યો;
ઉપજ્યો ઉર ક્ષોભ અથોભ હવે, અતિલોભ કિધા થકિ લાભ ગયો;
મન માન્યું હવે મળશે નહિ મૂલ, જવે જળ પાડે જરૂર વહ્યો;
કહિયે શું અનાહક, જે ચિતચાહક, ગ્રાહક ફાર્બસ ગૂમ થયો. ૫૮

મનહર છંદ.

શાણો સરદાર ગયો, હેતુ હિતકાર ગયો,
નોધારાં આધાર ગયો, યાર અનુભવિનો;
દયાળુ ઉદાર ગયો, ગુણી ગુણાકાર ગયો,
બુદ્ધિનો બજાર ગયો, પાર નીતિ નવીનો;
સુખ સરજનાર ગયો, દેવાંશી દાતાર ગયો,
સૃષ્ટિનો શૃંગાર ગયો, સાર રૂડા રવિનો;
દલ દોસ્તદાર ગયો, કાવ્યનો કોદાર ગયો,
કિન્લાક શ્રીકાર ગયો, કાર[1] ગયો કવિનો.

ઇંદ્રવિજય છંદ.

તે ગુણતો કવિતા મુજ તેથિ, દિલે કવિતા કવતાં સુખ દેતી;
આદર અન્ય કરે ન કરે પણ, લાયક કિંમત ત્યાં થકિ લેતી;
મોંઘિ હતી મણિ માણકથી, રખડાતિ થઈ રસતાતણિ રેતી;
શી કવિતા દલપત્ત કહે કવું, ફાર્બસ જાણ વિનાનિ ફજેતી? ૬૦
રે પ્રિય ફાર્બસ જો ફરિથી મળ, સારિ કરી કવિતા સંભળાવું;
સ્નેહ વધારૂં શૃંગારરસે હદ, હાસ્યરસે ખુબ ખૂબ હસાવું;
વીરરસે વળિ વલ્લભ વીર, શરીર વિષે અતિ શૂર ચડાવું;
કદરદાર ઉદાર વિના, દલપત્ત કહે ગુણ ક્યાં દરશાવું? ૬૧

મનહરછંદ.

સમસ્યાની પૂરતિ ને સારી રીતે સમજીને,
"વાહ! વાહ!" કહિને કિયો વખાણનાર છે?
અને રસ અલંકાર, પેખીને રૂડા પ્રકાર,
અંતરમાં ઉમળકો કોણ આણનાર છે?
ઉત્તમ અધમ કાવ્ય તત્ત્વથી તપાસ કરી,

---

૧ કસ.

મોજ આપીને રમોજ કોણ આણનાર છે?
કહે દલપતરામ, સાહેબ કિન્લાક વિના,
કાવ્યની કિંમત હવે કોણ જાણનાર છે? ૬૨

સમુદ્રપ્રતિ ઉક્તિ.

ઇંદ્રવિજય છંદ.

રે રતનાગર સાગર સાંભળ, રત્ન કિયું સઘળાં થકિસાઈ;
કૌસ્તુભ, કામદુઘા, કરિરાજથિ, રત્ન રૂડું ધનવંતરિ ધાઈ;
એકથકી ગુણ એક વશેક, વિવેક થકી કદિ વાત વિચાઈ,
ફાર્બસ સાહિબ તો સરવોપરિ, રત્ન હતું રતનાગર તાઈ. ૬૩

મેઘરાજાપ્રતિ ઉક્તિ.

મનહર છંદ.

અરે મેઘરાય આઠ માસની મુસાફરીએ,
વેગળો ગયો તું પણ વેગે વળી આવજે;
સોબતમાં સારો શોધી લીધો મારા સોબતીને,
સોબતમાં સાથે પાછો લક્ષ રાખી લાવજે;
જગતના મિત્ર ને પવિત્ર છો જરૂર બંને,
રોજ રોજ રીત એવી રૂડીજ રખાવજે;
આવીને આ ઠામ વળી કહે દલપતરામ,
અંતરે આરામ મને અતિ ઉપજાવજે. ૬૪

સાભ્રમતીપ્રતિ ઉક્તિ.

શુણ સતી સાભ્રમતી, ધીમી કેમ ધારી ગતિ?
વિરતિની[1] મતિ કેમ રાખી મારી વીરી[2] તેં?
કેમ થયું કૃશ[3] અંગ? ક્યાં ગયા તારા તરંગ?
સંગ હતા દાદુર તે દૂર કર્યા શી રીતે?
બંને બાજુ ઓઢેલાં લીલાં રૂચિર ચીર હતાં,
ચિત્તમાં શી ચિંતા ચઢી ચીર નાખ્યાં ચીરી તેં?
ઉદાસી દીસેછે આમ, દાખે દલપતરામ,
ફારબસ ગયો તેથી લીધી શું ફકીરી તેં? ૬૫

---

૧ વૈરાગ્યની. ૨ બહેન. ૩ દૂબળું, સુકાએલું.

દુઃખપ્રતિ ઉક્તિ.

ઇંદ્રવિજય છંદ.

રે દુખ રૂપિ ભુંડા ભમરા તું, રખે કદિ ભોળપણે ભ્રમિ ભૂલે;
પેખિ પડ્યો દિલ-પંકજમાં[1], ચતુરાઇ ચતૂર પડી તુજ ચૂલે,
નીસરવાનિ ન રાખિશ આશ, ખરેખરૂં બંધન ખોલ્યું ન ખૂલે;
તે દિલપંકજ તો દલપત્તનું, ફાર્બસ મિત્ર[2] વિના નહિ ફૂલે. ૬૬

કૂકડાપ્રતિ ઉક્તિ.

મનહરછંદ.

કાગળના બીડા પર કૂકડાની[3] છાપ દેખી,
દૂર હોય દોસ્ત તોય ધારતો હું ઢૂંકડા;
ત્યારે મને તારા જેવા પ્યારા, કો ન સારા લાગ્યા,
ચિત્રનાં ચકોર, મોર, સારિકા,[4] કે શુકડા;[5]
મિત્રના લખેલા તે હું મોતી જેવા માની લેતો,
એમાં કદી કીધા હોય અક્ષર અધૂકડા;
કહે દલપત, મિત્ર પત્ર વિના પાસે આવી,
કાયા ન દેખાડીશ હું કહું તને કૂકડા. ૬૭

મિત્રના પૂર્વપત્ર વિષે.

મિત્ર તણો પત્ર જ્યારે તત્ર થકી અત્ર આવી,
પ્રાપ્ત થયો મને પ્રેમ પૂરણ ઘણાકનો;
વાંચી વાંચી વાળું વળી વાંચવાની વૃત્તિ થાય,
અતિશય એવી અર્થ રચના અથાકનો;
દોસ્તી ચિત્ર દેખરેખ, તેમાં નહિ મીન મેખ,
લાયક છે લેખ જાણું પ્રેમના વિપાકનો;[6]
લઈ સંકેલાય નહિ, તથા તજ્યો જાય નહિ,
અક્ષિકાની આગળથી કાગળ કિન્લાકનો. ૬૭

---

૧ કમળ. ૨ સૂર્ય, અથવા દોસ્ત. ૩ તેના સિક્કામાં કૂકડો હતો. ૪ મેના. ૫ પોપટ. ૬ પરિણામનો.

હવે પત્રની નિરાશા વિષે પીંપળાપ્રતિ ઉક્તિ.

દોહરો.

પામિશ પત્રો પીંપળા, નહિ તું થઈશ નિરાશ;
મિત્ર જતાં મારે થયો, પ્રાઢ પાનખર માસ.

કમળપ્રતિ ઉક્તિ.

અરે કમળ કરમાય કાં? મળશે કાલે મિત્ર;
મિત્ર મલણુ આશા મટી, દુખ મુજ દેખ વિચિત્ર. ૭૦

દીલગીરીની દીવાળી વિષે.

મનહરછંદ.

દીવા દીવા નહિ, ભારે ભયતણા ભડકા છે,
રાક્ષસી આ રાત કાળા કાળ જેવી કાળી છે;
દારૂખાનું દેખી દેખી થાય છે દહન દીલ,
જાણુંછું જે શગડીઓ શોગની પ્રજાળી છે;
હર્ષ થયો ભંગ રાગ રંગનો ઉમંગ ગયો,
સ્વાદહીન સૂખડીઓ સેવ ને સુંવાળી છે;
દોસ્તદાર ફારબસ વિના દલપત કહે,
દીલગીરી વાળી આ દીવાળી ભૂંડી ભાળીછે. ૭૧

છમાસ વીત્યા વિષે.

ઈંદ્રાવજ્ય છંદ.

છેટું પડયાથિ છમાસ જતાં, છુટતું સુખ, શોકથિ છાતિ છવાતી;
પત્ર મળે નહિ તો દલપત્ત, અધીરણિથી નહિ ધીર ધરાતી,
ઊડતિ આંચ અચાનકમાં, નિજ થાનકમાં પણુ થીર ન થાતી;
ફાર્બસ મિત્ર જતાં નથિ ફાટતિ, છેક કઠોર ઠરી મુજ છાતી.૭૨

વિજોગનું ચોમાસુ.

મનહરછંદ.

ગાજે છે ગગન ઘટા, છાજે છે વીજળી છટા,
આજે છે એલી, એ તો બિરાજે છે સુરીતમાં;
જાયછે પ્રવાહ, ને ભરાય છે નદી તળાવ,

થાય છે સૌ ખુશી, ગુણ ગાયછે સુગીતમાં;
ભાગે છે ભાળીને મન, માગેછે મેળાપી મિત્ર,
જાગે છે વિરહ, હૈયે લાગેછે અહિતમાં;
ધરેરે જળદધાર,[1] કરે રે કેકી[2] પોકાર,
અરેરે ફિન્લાક વિના ચરેરે છે ચિત્તમાં. ૭૩
ધરર ધરર ઘણો ઘનતણો ઘોષ સુણી,
ચરર ચરર ચિત્ત દાઝે દીલગીરમાં;
ફરર ફરર ફરે પવન અવનિપર,
સરર સરર વાગે શિરમાં શરીરમાં;
ખરર ખરર જળ જમિનમાં ખરી પડે,
ઝરર ઝરર ઝરે નેવ નીર નીરમાં;
થરર થરર સ્થૂળ* સ્થિતિ તજી થથરે છે,
અરર અરર વૃતિ છે ફિન્લાક વીરમાં. ૭૪

વર્ષ વીત્યા વિષે.

ઇંદ્રવિજયછંદ.

આવિ વળી વર્ષારતુ તો, વરસાદ વિશેષ વળી વરસાવ્યો;
શ્રાવણના દિન સર્વ ગયા, પછિ ભાદરવો ભલિભાત ભજાવ્યો;
વર્ષ પુરૂં દલપત્ત વિત્યું, દશરા દિન દૈવગતે દરશાવ્યો;
આવિ દિવાળી વળી ફરિથીફરીથીપ્રિય ફાર્બસ તો નહિ આવ્યો. ૭૫

દોહરો.

[1]ફાગણ આગળ ગત અને આવ્યો ચૈતર[2] અંત;
શરૂ [3]બજેવમાં સાંભરે, પોસ[4] અંત પર્યંત. ૭૬

સોરઠા.

દિન ગણુતાં ગત માસ, માસ ગણુત વરસે ગયું;
નિશ્ચય થઈ નિરાશ, કઠોર બનિયું કાળજું. ૭૭
કંઇક કહે "મહારાજ, મુઆં મનુષ્ય જગાહશે;"
એ દિન ક્યાંથી આજ? મળિયે ફાર્બસ મિત્રને. ૭૭

---

૧ વર્ષાદ. ૨ મોર. * શરીર. ૧૨૩૪=ફારબસ.

બીજે વર્ષે દુકાળની ધાસ્તી વિષે.

ઇંદ્રવિજયછંદ.

દુષ્ટ દુકાળ કરાળ[1] કૃતી તજ, ક્રોધ હવે ન કરીશ કદાપી;
ફાર્બસ ઢાલ ધિંગીગત થૈ મુજ, તર્કતુરંગ[2] પડયો તનુ કાંપીઃ
હિંમત ગૈ હથિયાર પડયાં, પછિ તું શિદ આડછ તાક તથાપી?
ચાહિ ચલાવ ચડયા પર ચોટ, પડયાપર પાટુ ન મારિશ પાપી.૭૯

મિત્ર પ્રતિ ઉક્તિ

સોરઠા.

વા'લા તારાં વેણ, સ્વપનામાં પણ સાંભરે;
નેહ ભરેલાં નેણ, ફરી ન દીઠાં ફારબસ. ૮૦
આજ કાલની વાત, જોડ વરસ જાતાં રહ્યાં;
ભેળા થઇને ભ્રાત, ફરી ન બેઠા ફારબસ. ૮૧
પામ્યો ગતી પવિત્ર, જઇને બેઠો જોખમાં;
મિત્ર તણી તેં મિત્ર, ફિકર ન રાખી ફારબસ.
"દિલ ન થશો દિલગીર, વેલેરા મળશું વળી;"
વદિને એવું વીર, ફરિને ન મળ્યો ફારબસ. ૮૩
ઉચર્યો કદી ન એક, જુઠો દિલાસો જીભથી;
છેલી વારે છેક, ફોગટ બોલ્યો ફારબસ. ૮૪
દીઠા નહિ દેદાર, સંદેશો નહિ સાંભળ્યો;
કાગળ પણ કો વાર, ફરી ન લખિયો ફારબસ.૮૫
હેતે ઝાલ્યો હાથ, છેક કદી નહિ છોડતો;
મળ્યે સ્વરગનો સાથ, ફંટાયો તું ફારબસ. ૮૬
માનવ જાતી માત્ર, ભલે વસે સઉ ભૂમિમાં;
પણ પ્રીતીનું પાત્ર, ફૂટી ગયું રે ફારબસ. ૮૭
લાખ લડાવ્યાં લાડ, સુખ તે તો સ્વપને ગયું;
ઝાઝાં દુખનાં ઝાડ, ફળવા લાગ્યાં ફારબસ. ૮૮
અંતરની ગત એક, ઇશ્વર જાણે આપણી;
છેટું પડ્યાથી છેક, ફરૂં ઉદાસી ફારબસ. ૮૯

---

૧ વિકરાળ. ૨ ઘોડો.

તારા બોલતણાજ, ભણકારા વાગે ભલા;
ઉપજે ઘાટ ઘણાજ, ફરિ ક્યાં દેખું ફારબસ? ૯૦
નેણે વરસે નીર, સ્નેહી જ્યારે સાંભરે;
વે'લો આવી વીર, ફરિને મળજે ફારબસ. ૯૧

મન વાળવા વિષે.

મનહરછંદ.

અરે જીવ બન્યું જગજીવને બનાવ્યું જેમ,
તેનો પરિતાપ કીધે પાપ ફળ ફળશે;
કીધાથી હંમેશ ક્લેશ વેદના વિશેષ થશે,
કાંતો તારૂં કાળજું ટકાવમાંથી ટળશે;
તે માટે તું તજ શોક, ભજ તું ત્રિલોકનાથ,
ફારબસ મિત્ર ફરી મોક્ષ મધ્ય મળશે;
ગયાં એટલાં વરસ વયના ગુમાવાં નથી,
જો તું કાળ વેગ, કાળ જલદી નીકળશે. ૯૨

દોહરા.

પ્રીત કરી સુખ પામવા, ઉપજ્યો ખેદ ખચીત;
પ્રીત ન કરશો કોઇશું, પ્રીત રીત વિપરીત. ૯૩
વિનાશ વાળી વસ્તુ જે, તે સાથે શો સ્નેહ?
સદા ગયા પછી સાંભરે, દિન દિન દાઝે દેહ. ૯૪

સોરઠા.

મહા રોગની રીત, પ્રીત વિષે પ્રત્યક્ષ છે;
કોઈ ન કરશો પ્રીત, પ્રીત કરે દુખ પ્રાણને. ૯૫
જન સઘળા જોનાર, જે "અંબે! અંબે!" કહે;
કરે સતી પોકાર, શબ્દ કોણ તે સાંભળે? ૯૬

તે સ્ત્રી પુરૂષના ગુણ વિષે.

મનહરછંદ.

એક રંગ, એક રૂપ, ધર્મ કર્મ કર્મ એમ,
ચતુરતા એક, ચિત્ત એકજ વિચારનાં;
એક ભક્તિ, એક ભાવ, એકજ સ્વભાવ શુદ્ધ,

નિરંતર એકજ લક્ષણુ નર નારનાં;
પતિ નામ મિસ્તર, ને પતની મિસીસ નામ,
ફારબસ જોડ એટલાજ ફેરફારનાં;
બાહેર બે રૂપ પણુ અંદર જણાય એક,
ગુણે "સ્ટીરિયોસકોપ[1]" પ્રતિમા પ્રકારનાં. ૯૭

રાસમાળાના પુસ્તક વિષે.

પુસ્તક પ્રત્યક્ષ મન માન્યું દીસે મધુવન[2],
પ્રકરણુ પ્રૌઢ વૃક્ષ રસિક રૂપાળા છે;
પેખીએ પવિત્ર પત્ર, વાકય ફળ ફૂલ તત્ર,
બનેલી છબીઓ તે તો બની ગોપબાળા છે;
નૃપ કુળ વરણુન ગણું ગીત ગાનતાન,
ગોઠવેલા રાગ ગોપ વાંસળીઓ વાળા છે;
દીસે નવ રસમય દાખે દલપતરામ,
રાસની રસાળા[3] રૂપે ગ્રંથ રાસમાળા છે.

સમાપ્તિ વિષે.

વાંચનારને વિશેષ વિચાર પમાડનારી,
દીસે છે દેખાડનારી દોસ્તીના દેખાવની;
નીતિ લાભ નોંધનારા, બીજાઓને બોધનારા,
સાબાશીના શોધનારા સાહેબોના દાવની;
વરણુવી એમાં વાત, ખરેખરી થવા ખ્યાત,
સ્નેહવંત શાણા સરદારના સ્વભાવની;
રાખવા આ ઠામ નામ, દાખે દલપતરામ,
બાંધી બુક ફારબસવિરહ બનાવની. ૯૯

રાગ પરજીઓ.

ફરી હવે ફાર્બસ જેવો રે, અમલદાર કયાં મળે એવો ? ટેક.
ઇસ્વી અઢારસેં વીશમે વર્ષે, જન્મ્યો વિલાયત[4] દેશ;
ઉત્તમ અંગ્રેજી અભ્યાસ કરીને. વિદ્વાન બનીયો વિશેષ. ફરી૦ ૧

---

૧ પેટીમાં બે છબીઓ હોય, પણુ જોતાં એક દેખાય છે તે.
૨ વૃંદાવન. ૩ પૃથ્વી. ૪ સ્કાટ્લંડમાં.